

V. Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ : ΘΕΟΣ

ΤΟ ΘΕΜΑ Ἡ θέση τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου μπρὸς στὸ κοσμικὸ πρόβλημα εἶναι σημαντικὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν θέση τοῦ παλαιότερου. Ἄν θελήσουμε νὰ ἀναλύσουμε τὴν ψυχικὴ του διάθεση μπροστὰ σ' αὐτὸ πὸν τὸ λένε αἶνιγμα τοῦ κόσμου, φτάνουμε σὲ πορίσματα, πὸν δὲ θὰ ἤθελε νὰ τὰ ἐμολογήσει στοὺς ἄλλους καὶ στὸν ἑαυτό του. Ἡ ἀνησυχία πὸν ἐνωθῶν οἱ παλαιότερες γενεὲς «κοιτάζοντας τὸ ἄπειρο» ξεθύμανε πολὺ. Ἐμπρὸς στὸν ἄνθρωπο τοῦ 20οῦ αἰῶνα ὁ κόσμος στέκεται σὰν κάτι βαρὺ καὶ περίπλοκο, φωτισμένο σ' ἓνα του κομματί μόνον, τ' ἄλλο, τὸ μεγαλύτερο, βυθισμένο στὴ σκοτεινιά, πὸν ὅμως δὲν ἔχει κανένα λόγο νὰ τὸν ἀνησυχεῖ. Τοῦ φτάνει τὸ ξάστερο μέρος. Κι ἂν μένει κάτι ἄγνωστο, πολλὰ ἄγνωστα, ἔχει πὸς αὐτὰ θὰ ξεδιαλυθοῦν μὲ τὸν καιρὸ, χωρὶς ἴσως νὰ ἐξαντληθοῦν ὀλότελα, γιὰ νὰ ἔχουν δουλιὰ οἱ γενεὲς πὸν θὰ ἔρθουν. Τὸ ξεκαθάρισμα αὐτὸ τὸ ἀφήνει στὴν ἐπιστήμη καὶ στοὺς εἰδικούς. Ὁ νεότερος ἄνθρωπος ἔχει νὰ περιμένει, ἀφοῦ ἔχει τόσα ἄλλα νὰ κάνει.

Τὴν ὑπομονὴ αὐτὴ δὲν τὴν εἶχε ὁ παλαιότερος ἄνθρωπος. Ριγμένος στὸ ἄγνωστο, ὅπως νόμιζε, ἀνάμεσα στὴ ζωὴ καὶ στὸ θάνατο, ἔβλεπε στὸ κάθε φαινόμενο κι ἓνα μυστήριον, κι ἓνα κίνδυνον κι ἐνδιαφέρθηκε ἀμεσότερα καὶ ζωηρότερα γι αὐτὰ. Ἐπειδὴ ἦταν ἀνάγκη τῆς ζωῆς νὰ δώσει ὅπως ὅπως μιὰν ἐρμηνεία σ' ὅσα εἶχαν σχέση μ' αὐτόν, ἔφτασε σὲ λύσεις βιαστικῆς, πρόχειρες, πὸν ὅμως τοῦ ἔδιδαν τὴν ἀπαραίτητη βάση γιὰ τὴν κίνηση καὶ τὴν δράση του. Οἱ ἐρμηνεῖες αὐτὲς πῆραν φυσικὰ τὸ μοιραῖον τύπον, πὸν τὸν ἐπίβαλλε ἡ ψυχοφυσικὴ του σύσταση, ὁ κόσμος πὸν τὸν τριγύριζε καὶ περισσότερο ἀκόμη ἢ κοινωνία ὅπου ἀνῆκε, ὁ τρόπος πὸν ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ προμηθεύεται τὴν τροφὴν του.

Ξέρουμε τὴν τυπικὴ λύση πὸν ἔδωσε. Πίσω ἀπὸ τὰ φαινόμενα φαντάστηκε κάποιες ὀντότητες, πνεύματα πὸν νιώθουν καὶ συλλογιοῦνται ὅπως ὁ ἴδιος καὶ πὸν μὲ τὴν ἐνέργειά τους προκαλοῦν τὰ φαινόμενα, τὴν κίνηση καὶ τὴν ἀλλαγὴν, μὲ μιὰ λέξη τὴν λειτουργία τοῦ κόσμου. Ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ προέλευσή της, αὐτὸς εἶναι ὁ ρόλος τῆς ἐννοίας τοῦ θεοῦ στὶς κάπως προχωρημένες κοινωνίες. Ἡ παράσταση τοῦ θεοῦ χρησίμευε ἀπὸ τὰ παλαιότερα χρόνια στὸν ἄνθρωπον σὰν κοινὴ ἐρμηνευτικὴ ἀρχὴ γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὴν λειτουργία τοῦ κόσμου. Ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἀρχὴ, τὸ «πρῶτον κινοῦν αἷτιον», πὸν τὸ ζήτησε πρῶτα ἡ λαϊκὴ φαντασία, ὕστερα στὴ μακριὰ διαδρομὴν τῆς ἡ φιλοσοφία.

Οἱ ἀμφιβολίες, πὸν δὲν ἔλειψαν ἴσως καὶ στὸν καιρὸ τῆς

ἀγροτικής οικονομίας, ὅσο ἡ διάνοια ἦταν ἀκόμα βυθισμένη στὰ μάγια τοῦ μύθου, δυνάμωσαν ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ πρόβαλε ἡ ὀρθολογικὴ ἐπιστήμη, ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς ἰωνικῆς φιλοσοφίας στὴν Ἀρχαιότητα καὶ ἀπὸ τὴ δημιουργία τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης στὰ νέα χρόνια. Ἔτσι στὴν εἰκόνα τοῦ κόσμου καὶ τῆς λειτουργίας του γίνεται σιγὰ σιγὰ σημαντικὴ ἀλλαγὴ. Ὑποσυνείδητα στὴν ἀρχή, πρὸ συνειδητὰ ἀργότερα, ἀρχίζουν νὰ φαντάζονται τὸν κόσμο σὰν ἓνα πελώριο μηχανισμό, ποὺ γεννιέται, λειτουργεῖ καὶ ἐξελίσσεται ἀπὸ ἐσωτερικὲς ἀνάγκες. Τὸ μηχανισμό αὐτὸ τὸν ὀνομάζουν μὲ μιὰν ἀκαθόριστη κάπως ἔννοια : φύση.

Τὸ κεντρικὸ πρόβλημα ποὺ ἀπασχόλησε σὲ παλαιότερα χρόνια τὸν ἄνθρωπο ἦταν τὰ φυσικὰ φαινόμενα, ὁ κόσμος γενικά. Ὅσο προχωροῦσαν ὅμως τὰ χρόνια, πῆραν σημασίαν προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν ἄνθρωπο, μὲ τὴν πνευματικὴ του ζωὴ καὶ παραγωγὴ, μὲ μιὰ λέξη τὰ προβλήματα τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἰδιαίτερα τῆς πολιτείας.

Οἱ ἀντιλήψεις γιὰ τὴν κοινωνία κινήθηκαν σὲ παράλληλη γραμμὴ μὲ τὶς κοσμολογικὲς. Εἶχαν καὶ αὐτὲς τὴ θεολογικὴ, τὴ φυσιοκρατικὴ καὶ τὴ θετικὴ τους φάση. Μὲ τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας συνδέεται ἓνα ἄλλο κεντρικὸ πρόβλημα τῆς μεταφυσικῆς, τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ καθορισμοῦ. Ἔτσι θὰ ἐξετάσω τὰ θέματα στὴν ἀκόλουθη σειρά : θεός, φύση, κοινωνία, καθορισμός καὶ ἀκαθόριστο, ἐλευθερία.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Τὴν παράσταση τοῦ θεοῦ καὶ τὶς σχετικὲς μ' αὐτὴ, ποὺ μ' ἓνα ὄνομα τὶς λέμε θρησκευτικὲς παραστάσεις, τὶς παίρνουμε ἀπὸ τὴν κοινωνία. Ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος μᾶς πείθει, πὼς καὶ οἱ παλαιότερες γενεὲς ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ τὶς πῆραν. Παρατηροῦμε ἐπίσης, πὼς οἱ παραστάσεις αὐτὲς περνώντας ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ ἀλλάζουν μὲ κανονικότητα, ἡ νεότερη μορφή βγαίνει ἀπὸ τὴν παλαιότερη σύμφωνα μὲ ὀρισμένο ρυθμὸ. Οἱ θρησκευτικὲς παραστάσεις τῶν λαῶν παρουσιάζονται σὰν κοινωνικὰ φαινόμενα καὶ σὰν τέτοια πρέπει νὰ μελετηθοῦν. Χρειαζέται νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ παρατήρηση, ἀπὸ ἓνα ὕλικὸ ὅσο μπορεῖ πλούσιο καὶ ἐξακριβωμένο καὶ μὲ τὴ σύγκριση νὰ ξεκαθαρίσουμε τὰ βασικά γνωρίσματά τους γιὰ νὰ φωτίσουμε τὴν προέλευσίν τους καὶ τὸν κοινωνικὸ ρόλο, ποὺ ἔπαιξαν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ παίζουν.

Ἡ ἔρευνα μὲ τὸ πνεῦμα αὐτὸ, ἡ ἐπιστημονικὴ ὅπως λέμε ἔρευνα τῆς θρησκείας, ὅσο καὶ ἂν φαίνεται κοντὰ στὸ νοῦ, ἀρχισε πολὺ ἀργά, μόλις τὸ 18ο αἶώνα, καὶ καλλιεργήθηκε μὲ ζῆλο τὸ 19ο καὶ στὶς μέρες μας. Πολὺ νωρίτερα ὅμως μὲ τὸ θεὸ καὶ τὴ θρησκεία καταπάσθηκε ἡ φιλοσοφία. Κι αὐτὴ ἔξετασε τὴν ἔννοια

τοῦ θεοῦ καὶ γενικὰ τὶς θρησκευτικὲς παραστάσεις: θεός, δημιουργία, ἀθανασία, πίστη κλπ. Τὸ ἔκανε ὅμως μὲ διαφορετικὸ πνεῦμα, ἀξιολογικὰ ὅπως λένε. Σκοπὸς τῆς ἦταν νὰ ζυγίσει καὶ νὰ βαθμολογήσει τὴ θρησκεία, νὰ ξεκαριβώσει τὸ κύρος τῆς, τὴν ἀπαιτησὴ τῆς πὼς εἶναι ἀλήθεια καὶ πῶς πέρα τῆ σημασίας τῆς γιὰ τὸ σύνολο τῆς πνευματικῆς ζωῆς, τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς κομμοθεωρίας καὶ τῆς ἠθικῆς.

Στὸ βάθος οἱ παλαιότεροι φιλόσοφοι καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς νέους ἔκαναν ἔργο μεταρρυθμιστικὸ. Οἱ σημαντικότεροί τους, αὐτοὶ ποὺ ἔβγαλαν ὄνομα, δούλεψαν γιὰ νὰ ξεκαθαρίσουν τὴ θρησκεία, μ' ἄλλους λόγους νὰ τὴ στερεώσουν. Κανονικὰ παρουσιάστηκαν σὲ στιγμὲς ποὺ ἡ θρησκεία περνοῦσε κρίση γιὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο καὶ βάλθηκαν νὰ τὴ στηρίξουν μὲ καινούργια ἐπιχειρήματα. Ἔτσι ὁ Ξενοφάνης, ὁ Παρμενίδης, ὁ Πλάτων ὁ Ἀριστοτέλης, οἱ Στωικοί, ὁ Πλωτῖνος, ὁ Ἅγιος Θωμᾶς, ὁ Descartes, ὁ Leibniz, ὁ Kant, ὁ Hegel, στὰ χρόνια μας ὁ Bergson, ὁ Driesch, οἱ περισσότεροι νεοκαντιανοί, οἱ φαινομενολόγοι, ἔξιστενσιαλιστὲς καὶ περσοναλιστὲς στὸ μεγαλύτερο μέρος, εἶναι κατὰ βάθος θεολόγοι, ἰδρυτὲς ἢ ἐπιδιορθωτὲς τῆς θρησκείας καὶ οἱ θεωρίες τους φαινόμενα θρησκευτικὰ καὶ αὐτὲς, ντοκουμέντα ποὺ πρέπει νὰ μελετηθοῦν στὴν ἴδια σειρά μὲ τὰ θρησκευτικὰ βιβλία τῶν λαῶν, μὲ τὰ ἔθιμα καὶ τὶς δοξασίες τους. Ὅσο καὶ ἂν προέρχονται ἀπὸ ἄτομα, ἔχουν βαθιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς ἐποχῆς, τῆς κοινωνίας ὅπου ζοῦσαν, εἶναι εἶδος ὁμαδικὰ δημιουργήματα, ὅπως ἡ διδασκαλία κάθε ἰδρυτῆ θρησκείας καὶ ὅπως οἱ διατάξεις κάθε νομοθέτη, καὶ ἀντιλαλοῦν ὅπως ἐκεῖνες διαθέσεις, συμπερόντα καὶ ἰδέες κοινωνικῶν τάξεων.

Ἡ μελέτη τῆς θρησκείας, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη καὶ γιὰ λόγους ποὺ τοὺς καταλαβαίνει κανεὶς εὐκόλα, εἶχε μακρόχρονη προεπιστημονικὴ καὶ μεταφυσικὴ περίοδο. Μιὰ ὅμως ποὺ ὀρίστηκε ὁ σκοπὸς τῆς καὶ ξεκαθαρίστηκε ἡ μέθοδος, προχώρησε γοργά, καὶ στὰ χρόνια μας ἔχουμε μιὰν ἐπιστήμη τῆς θρησκείας συγκροτημένη, μὲ πολλοὺς ἐργάτες καὶ μὲ διαίρεση σὲ κλάδους, ποὺ μαρτυρεῖ τὴ ζωτικότητα τῆς.

Στὴν πρώτη γραμμὴ ἔρχεται ἡ μελέτη αὐτοῦ ποὺ παρουσιάζεται σὰ φαινόμενο θρησκευτικὸ ἑξωτερικὰ, σὰν ἀντικειμενικὸ νὰ ποῦμε: παράσταση θεοῦ, προσευχή, θυσία, μυστήρια, λειτουργία, ἄσκηση, ἠθικὲς παραστάσεις κλπ. Αὐτὰ τὰ μελετοῦν μὲ τὴν ἐθνολογικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ μέθοδο, ποὺ ὀδήγησε σὲ ἀξιόλογα πορίσματα. Σήμερα ἔχουμε μιὰ πολὺ προχωρημένη ἐπιστήμη, ποὺ τὴ λένε συγκριτικὴ ἱστορία τῶν θρησκειῶν.

Μὰ ἐνῶ αὐτὴ μελετᾶει τὰ ἑξωτερικὰ φαινόμενα τῆς θρησκείας, μιὰ νέα ἐπιστήμη, ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, ἔξετάζει

τὸ ψυχικὸ μέρος, τὴ θρησκευτικὴ συγκίνηση, τὴ θρησκευτικότητά ὅπως εἶπαν μὲ μιὰ λέξη. Ἔργο της εἶναι νὰ ὀρίσει τὶς γενικὲς ψυχικὲς δυνατότητες, πὺν μποροῦν νὰ χρησιμέψουν γιὰ πηγὴ στὴν παράσταση τοῦ θεοῦ, τὶς γενικὲς ἀφορμὲς κι αἰτίες πὺν κάνουν νὰ γέννηθῆ ἡ παράσταση αὐτὴ καθῶς και τὶς ἄλλες θρησκευτικὲς ἐκδηλώσεις, ἐνῶ τὸ πῶς γεννήθηκα ἡ κάθε μιὰ στὶς μερικὲς περιπτώσεις και τί ἐξέλιξη πῆρε, εἶναι κάτι πὺν τὸ ἐξετάζει ἡ ἱστορία τῆς θρησκείας.

Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας προετοιμάστηκε τὸ 19ο αἰῶνα μὲ διάφορες μελέτες, ὅπως λ.χ. στὸ ἔργο τοῦ Maine de Biran, ὀργανώθηκε σ' ἐπιστῆμη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα μας, πὺν ὀρισμένα ἀπὸ τὸν καιρὸ πὺν δημοσιεύτηκε τὸ ἔργο τοῦ James γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία (1902).

Ἡ μέθοδος της εἶναι στὴν πρώτη γραμμὴ περιγραφικὴ, ἀφοῦ ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ δὲν μπορεῖ νὰ μελετηθῆ στὸ ψυχολογικὸ ἔργαστήριο. Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας χρησιμοποιεῖ τὸ ὕλικὸ πὺν δούλεψαν ἡ ἐθνολογία, ἡ λαοψυχολογία, ἡ κοινωνιολογία, ἡ παθολογικὴ ψυχολογία. Προσπαθεῖ νὰ τὸ συμπληρώσει μὲ ὀμαδικὲς ἔρευνες, μὲ αὐτομαρτυρίες, βιογραφίες, μὲ παρατηρήσεις ψυχιατρικὲς, δικαστικὲς, παιδοψυχολογικὲς, ζητεῖ νὰ φωτίσει τὴν ψυχικὴ ὄψη, τὶς ψυχικὲς αἰτίες πὺν γεννοῦν τὶς θρησκευτικὲς παραστάσεις, τὰ σύμβολα και τὶς λειτουργικὲς πράξεις. Ἐξικριβῶνει τὰ γνωρίσματα και τὴν τεχνικὴ τῆς θυσίας, τῆς προσευχῆς, περιγράφει τὸ βῦθος τὸ μυστικὸ, τὴ θρησκευτικὴ ἔμπνευση, τὴ γλωσσολογία, ἐξηγεῖ τὸ πῶς γεννιοῦνται κι ἀπλώνουν οἱ θρησκοληψίες, κι οἱ θρησκευτικὲς ἐπιδημίες.

Στὶς δυὸ πρώτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα μας ἕνας ἀξιόλογος σοφός, ὁ ψυχολόγος Wundt, προσπάθησε νὰ μελετήσῃ τὸ θρησκευτικὸ φαινόμενο, ὅπως κι ἄλλα ὀμοια κοινωνικὰ φαινόμενα εἶτε δημιουργήματα τῆς ὀμαδικῆς ψυχῆς μὲ τὴ μέθοδο πὺν ὁ ἴδιος τὴν ὀνομάζει λαοψυχολογικὴ. Ἡ λαοψυχολογία, ἡ Völkerpsychologie, κατὰ τὸν ἴδρυτὴ της εἶναι ἕνα μέρος τῆς ψυχολογίας και μελετεῖ τὰ πνευματικὰ δημιουργήματα, πὺν γεννιοῦνται μέσα στὴν κοινωνία, ἀπὸ τὴν ἀμοιβαία ἐπίδραση τῶν συνειδήσεων, ὅπως εἶναι ἡ γλώσσα, ὁ μῦθος, ἡ θρησκεία, ἡ τέχνη, ἡ ἐπιστῆμη, τὸ δίκαιο, τὰ ἥθη κι ἔθιμα, ἡ ἠθικὴ. Εἶναι δηλαδὴ ἡ κοινωνικὴ ψυχολογία σὲ μερικότερη ἔννοια, πὺν δὲν ἔξρω ἂν εἶμαστε ὕποχρεωμένοι νὰ τὴ χωρίσουμε σὲ ἰδιαίτερη ἐπιστῆμη ἀπὸ τὴ γενικὴ κοινωνιολογία κι ἀπὸ ἄλλες ὀμοιες μελέτες.

Ἡ κοινωνιολογία τέλος ἀπὸ τὴ δικὴ της πλευρὰ και συγκριτικὰ μ' ἄλλα φανερώματα τῆς ὀμαδικῆς ζωῆς τοποθετεῖ τὸ θρησκευτικὸ φαινόμενο και φτάνει σὲ στερεότερες συνθέσεις.

Οἱ μελέτες αὐτές, ἡ συγκριτικὴ ἱστορία τῶν θρησκειῶν, ἡ

ψυχολογία τῆς θρησκείας, ἡ κοινωνιολογία κάνουν μαζί τὴν ἐπιστήμη τῆς θρησκείας. Θὰ δώσω πρῶτα τὶς φιλοσοφικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν παράσταση τοῦ θεοῦ καὶ γιὰ τὴ θρησκεία γενικὰ καὶ ὕστερα τὶς νεότερες θεωρίες γιὰ τὴν προέλευση τῆς θρησκείας.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΑΠΟΨΗ Τὸ πρόβλημα τοῦ θεοῦ ἦταν ἀπὸ τὰ κεντρικότερα τῆς φιλοσοφίας, τὸ τελευταῖο εἶτε τὸ πρῶτο τῆς ὀντολογικῆς μεταφυσικῆς. Ἀποτελοῦσε στὴν παλιὰ μεταφυσικὴ τὸ κεφάλαιο τῆς ὀρθολογικῆς θεολογίας εἶτε τῆς θεοδικίας, τῆς Theodizee, ὅπως συνήθισαν νὰ λένε ὕστερα ἀπὸ τὸ Leibniz.

Θεολογία, ἡ ἐπιστήμη πού ἐξετάζει τὴν ὑπαρξή, τὴ φύση καὶ τὰ κατηγορήματα τοῦ θεοῦ. Ἀντίθετα στὴν καθαρὴν θεολογία, πού στηρίζεται στὴν ἀποκάλυψη, ἀντίθετα δηλαδὴ στὴ theologia revelata, ἡ φιλοσοφικὴ θεολογία, ἡ φυσικὴ ἢ ὀρθολογικὴ θεολογία, ἡ theologia naturalis ἢ rationalis, ὅπως τὴν εἶπαν, ἐρευνᾷ τὸ πρόβλημα τοῦ θεοῦ μὲ τὸ λογικὸ, μὲ τὸ φυσικὸ φῶς.

Θεοδικία (θεὸς δίκη), λατ. theodicea, γαλλ. théodicée, γερμ. Theodizee. Τὸν ὄρο τὸν ἐφκίαξε ὁ Leibniz καὶ τὸν μεταχειρίστηκε γιὰ τίτλο ἐνὸς βιβλίου του, πού τὸ ἔγραψε γιὰ ν' ἀνασκευάσει ἐκείνους πού πολεμοῦσαν τὴν ὑπαρξή τοῦ θεοῦ παίροντας ἐπιχείρημα τὸ κακὸ πού ὑπάρχει στὸν κόσμο. Ἡ θεοδικία λοιπὸν εἶναι ἓνα εἶδος δικαιολογίας τοῦ θεοῦ. Τὸ 19ο αἰὼνα πῆρε πλατύτερη ἔννοια καὶ ἀπλώθηκε σὲ ὅλες τὶς μελέτες πού σχετίζονται μὲ τὴν παράσταση τοῦ θεοῦ. Ἀπὸ τὸ 1840—1880 ἡ θεοδικία φηγουράρει στὸ πρόγραμμα τοῦ γαλλικοῦ γυμνασίου σὰν ἓνας ἀπὸ τοὺς τέσσερες κλάδους τῆς φιλοσοφίας, κοντὰ στὴν ψυχολογία, τὴ λογικὴ καὶ τὴν ἠθική.

“Ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ προέλευση τῆς ἔννοιας τοῦ θεοῦ, εἶναι βέβαιον, πὼς τὸν καιρὸ πού πῆγε νὰ φιλοσοφήσει πάνω σ' αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος βρῆκε σχηματισμένη καὶ ἔτοιμη τὴν παράσταση τοῦ προσωπικοῦ θεοῦ καὶ αὐτὴ πῆρε γιὰ ξεκίνημα. Τὴν παράσταση αὐτὴ τοῦ τὴν ἐπίβαλε μὲ τὴν πειστικότητά τοῦ ὄγκου τῆς ἢ κοινωνία, τοῦ τὴν παρουσίαζε σὰν ἀχώριστα ὑφασμένη μὲ τὴ ζωὴ του, σὰν κορύφωμα καὶ ολοκλήρωση τῆς ὁμαδικῆς σοφίας.

Σὰν ἔννοια ἦταν ἀρχετὰ ξεκομμένη. Τὸ θεὸ του ὁ ἄνθρωπος τὸν φαντάστηκε κατὰ τὴ δική του εἰκόνα : ἓνα ὄν πού στέκεται ἔξω ἀπὸ τὰ πράγματα καὶ πού ἔχει τὴν ἐξουσία νὰ ἐνεργεῖ πάνω σ' αὐτά. Γι' αὐτὸ οἱ συνηθισμένες παρομοιώσεις : ὁ θεὸς δημιουργός, πρωτομύστωρας κλπ. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἄνθρωπος τὸν ἑαυτὸ του τὸν φαντάζεται διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν κόσμο, ἀνώτερο, καμωμένο ἀπὸ εὐγενικότερο ὑλικό, φυσικὸ ἦταν τὴν παράσταση αὐτὴ νὰ τὴ μεταφέρει καὶ στὸ θεό. Ἐτσι μορφώθηκε ἡ κλασικὴ παράσταση τοῦ θεοῦ σὲ πολὺ παλιὰ χρόνια. Ὁ θεὸς ἓνα ὄν ἀνώτερο, δυνατώτερο, εὐφυέστερο, ὑπερβατικὸ, transcendens, στέκεται δηλαδὴ ἔξω ἀπὸ τὰ πράγματα καὶ διαφέρει ἀπ' αὐτὰ στὴν οὐσία. Τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου, ὁ κόσμος ὀλόκληρος, ἀπ' αὐτὸν βα-

στούνε. Ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα τῆς οὐσίας του εἶναι, πὸν σκέπτεται ὅπως ἔμεϊς, ἀναγνωρίζει τὴν ἀξία μας κι εἶναι πρόθυμος νὰ τὰ κανονίσει σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιθυμίες μας.

Τῇ λαϊκῇ αὐτῇ παράστασι θέλησε νὰ τὴν ξεκαθαρίσει ἢ φιλοσοφία, ὅπως τὸ ἔκανε καὶ μὲ τὴν παράστασι τῆς ψυχῆς καὶ δούλεψε μὲ τὸν ἴδιον τρόπο. Κάθε φορὰ πὸν δημιουργεῖται κάποια κρίσις γιὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο κι ἢ κυρίαρχη παράστασι τοῦ θεοῦ ἀρχίζει νὰ μὴν ἱκανοποιεῖ ὀρισμένη τάξι, οἱ φιλόσοφοι βιάζονται νὰ τὴν ἀναθεωρήσουν καὶ νὰ τὴν προσαρμόσουν στὶς νέες πνευματικὲς ἀνάγκες. Ἡ ἀλλαγὴ στὶς δοξασίες περπαταίει παράλληλα μὲ τὴν ἀλλαγὴ στὶς γενικότερες δογματικὲς ἀπόψεις. Ἔτσι ἔχουμε διάφορες ἀντιλήψεις τοῦ θεοῦ πὸν οἱ Ἐδρωπαῖοι τὶς εἶπαν μὲ διάφορα ὀνόματα, ὄχι πολὺ πετυχημένα : theismus, deismus, pantheismus, pantheismus, atheismus.

Ἐὸ θεϊσμός, ἢ κλασικῇ, ἢ πιδ ὀρθόδοξη νὰ πῶμε ἄποψη, πὸν στέκεται πιδ κοντὰ στὴ λαϊκῇ, δέχεται πὸς ὁ θεὸς εἶναι διαφορετικὸς καὶ χωριστὸς ἀπὸ τὸν κόσμον, ὑπερβατικὸς, φροντίζει ἀκατάπαυστα γι αὐτὸν, ἐνεργεῖ πάνω του. Μερικοὶ τὴν ἀκατάπαυτη αὐτῇ φροντίδα κι ἐπέμβασι δὲν τὴν βρῆκαν ἀπαραίτητη καὶ περιορίσαν τὸ θεὸ στὸ ὀλο τῆς πρώτης ἀρχῆς, τῆς ἀρχικῆς αἰτίας. Ἐ θεὸς εἶναι ἢ πρώτη αἰτία τοῦ κόσμου, ἕως αὐτὸς τὸν δημιούργησε, δὲν ἔχει ὄμως νὰ σκοτιστεῖ πιδ πέρα, γιὰτὶ ὁ κόσμος λειτουργεῖ καὶ τραβᾷ τὸ δρόμον του μὲ τὴν ἐσωτερικῇ δυναμικότητα, μὲ τοὺς νόμους, ὅπως λέμε, πὸν φρόντισε νὰ ἐφοδιάσει τὸ ἔργον του. Τὴν ἄποψη αὐτῇ, πὸν εἶναι ἀγγλικῆς κατασκευῆς, τὴν εἶπαν deismus παίροντας τὴ λατινικῇ λέξι deus=θεός.

Ἡ παράστασι ὄμως τοῦ ἔξωκοσμικοῦ θεοῦ δίνει ἀφορμὴ σ' ἀντιλογίες καὶ φέρνει σ' ἐπικίνδυνα μερδέματα. Ἔτσι πολλοὶ νόμισαν πὸς σώζουν τὴν κατάστασι κάνοντας θεὸ καὶ κόσμον ἓνα, φκιάχνοντας δηλαδὴ τὴν παράστασι τοῦ ἐνδοκοσμικοῦ θεοῦ, τοῦ θεοῦ πὸν «ἐνυπάρχει», τοῦ immanens, κι ἢ ἄποψη ἔγινε ὀνομαστῇ μὲ τὸν ὄρον πανθεϊσμός. Συμβιβασμὸ ἀνάμεσα στὸ θεϊσμὸ καὶ πανθεϊσμὸ ζήτησε νὰ κάνει ὁ πανενθεϊσμός.

Ἡ ἐσωτερικῇ συνάφεια πὸν ἔχουν οἱ ἀπόψεις αὐτὲς μὲ τὶς γενικὲς μεταφυσικὲς δοξασίες εἶναι φανερῇ. Ἐ θεϊσμός κι ἢ παραλλαγὴ του ὁ ντεϊσμός ἔχουν στενὴ σχέση μὲ τὸ σπικριτουαλισμὸ, ὁ πανθεϊσμός μὲ τὸ μονισμὸ, ἐνῶ ὁ ὕλισμός φέρνει στὴν ἀθεΐα. Στὴν πρᾶξι ὄμως κι ὁ ντεϊσμός δίνει τὸ χέρι στὴν ἀθεΐα, γιὰτὶ ἓνας θεὸς πὸν μπορεῖ νὰ ἔπλασε τὸν κόσμον, δὲν σκοτίζεται ὄμως γιὰ τὶς ὑποθέσεις του, εἶναι σὰν νὰ μὴν ὑπάρχει.

Ο ΘΕΙΣΜΟΣ Εἶναι ἢ κλασικῇ, ἢ ὀρθόδοξη ἄποψη, αὐτῇ πὸν στέκεται πιδ κοντὰ στὴ λαϊκῇ, ἢ ξεκαθαρισμένη τῆς μορφῇ. Δέχεται ἓνα θεὸ ἔξωκοσμικὸ καὶ ὑπερκοσμικὸ, ὑπερ-

βατικό, transcendens, προσωπικό, πού είναι αιλία τοῦ κόσμου, πού μέ τὴ βούληση καὶ τὴ δύναμή του ἐνεργεῖ ἀδιάκοπα πάνω του.

Ὁ θεϊσμός κάνει ἀντίθεση στὴν ἀθεΐα, στὸν πανθεϊσμό καὶ στὸ ντεϊσμό. Ὁ Κάντ γράφει : «ὁ ντεϊστής πιστεύει σὲ Θεό, ὁ θεϊστής σ' ἕνα ζωντανό Θεό» (summam intelligentiam).

Ἡ ἐννοια τοῦ προσωπικοῦ θεοῦ εἶναι ἀκαθόριστη, ὅπως εἶπα, καὶ σκανδαλίζει τίς συνειδήσεις. Γι' αὐτὸ πολλοὶ παίρνουν γιὰ θεὸ τὴ νόηση καὶ τὸ λογικὸ πού ρυθμίζουν τὸν κόσμο. Ἔτσι ἕνας γάλλος φιλόσοφος τῆς περασμένης γενιάς, ὁ Cournot, ξεχώριζε ἕνα «προσωπικὸ θεϊσμό», πού στὸ θεὸ δίνει ἀνθρωπομοφικά αἰσθήματα καὶ εἶναι γιὰ τὰ «κοινὰ πνεύματα», καὶ ἕναν «ὀρθολογικὸ θεϊσμό», «ὅπου ἡ ἐννοια τοῦ θεοῦ ὄντος μερδεύεται μέ τὸν ἀνώτατο λόγο τῶν πραγμάτων».

Οἱ δυσκολίες γεννιοῦνται, ὅταν θελήσουμε νὰ τὰ κάνουμε λειανά, νὰ ὀρίσουμε λ. χ. τὴ φύση τοῦ θεοῦ, νὰ τὸν ξεχωρίσουμε ἀπὸ τὸν κόσμο, νὰ παραστήσουμε τὴν προσωπικότητά του κλπ.

Ρασιοναλισμός καὶ διαλεκτικὴ δούλεψαν καὶ ἐδῶ ὅπως σὲ παρόμοιες περιστάσεις, ὅπως λ. χ. στὴν ὑπόθεση τῆς ψυχῆς. Προσπάθησαν νὰ γλυτώσουν τὸ θεὸ ἀπὸ τὴ σωματικότητα καὶ τὴν ὑλικότητα εἴτε τοῦ ἔδωσαν γιὰ κατηγορήματα ἀνθρώπινες ἱκανότητες πλαταίνοντάς τις στὸ μὴ παρέχει : «ἀνώτατο ὄν», «ὑπερύπαρξη», πού στέκεται δηλαδὴ πάνω ἀπὸ τίς περαστικὲς ὑπάρξεις, πάνω ἀπὸ σχέσεις καὶ ἀντιθέσεις, «ὑπερπροσωπικός», «ὑπερπνευματικός», πάνω ἀπὸ τίς κατηγορίες τόπου, χρόνου. Ὁ Πλωτῖνος παρατηροῦσε, πὼς τὸ θεὸ τὸν ὀρίζουμε μόνο μέ ἀρηνητικὰ γνωρίσματα, λ.χ. ἀναρχος, ἄυλος. Ἡ οὐσία του, ἡ δύναμή του, ἡ γνωστικὴ του ἱκανότητα ξεπερνᾶνε κάθε ὄριο, φτάνουν δηλαδὴ στὸ ἄπειρο καὶ στὸ ἀπόλυτο.

1. Ὁ ἀρχαῖος θεϊσμός. Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀντίληψη τοῦ θεοῦ ἔχει σημαντικὲς διαφορὲς ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ καὶ τὴ νεότερη. Ἡ γνήσια ἑλληνικὴ παράδοση δὲν ξέρει δημιουργία ἀπὸ τὸ τίποτε. Στὸ βᾶθος ὁ κόσμος εἶναι αἰώνιος, οὔτε εἶχε ἀρχὴ καὶ οὔτε θὰ ἔχει τέλος. Τὸ εἶναι ἀπὸ παλιὲς ἀκαθόριστες μορφὲς ἀνεβαίνει ὀλοένα σὲ πιὸ νέες καὶ πιὸ καθορισμένες καὶ τὸ ἀνάβασμα αὐτὸ γίνεται αὐθόρμητα, ἀπὸ ἐσωτερικὲς αἰτίες, σὰ βλάστηση. Αὐτὴ τὴν ἐννοια ἔχει ἡ λέξη φύση (ἀπὸ τὸ φύεσθαι). Τὴν ἑλληνικὴ ἀποψη τὴν ἔχουμε στὸν περίφημο ἀφορισμὸ τοῦ Ἡράκλειτου : «Κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν ἀεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται κλπ.» (Προσωκρ., 12 Β 30). Γῆ καὶ οὐρανὸς καὶ ἄστρα, φυτὰ καὶ ζῶα καὶ ἀνθρώποι μαζί καὶ οἱ θεοὶ βλάστησαν ἀπὸ τὴν πρωταρχικὴ ὑπαρξή. Τὴ γέννηση τῶν θεῶν τὴν τραγούδησε ἡ ἑλληνικὴ ποίηση μέ βαρύτητα τελετουργικὴ : «Ἦ τοι μὲν πρώτιστα Χάος γένετ', αὐτὰρ ἔπειτα Γαῖ' εὐρύτερονος... Τάρταρά τ' ἠερόεντα... ἦδ' Ἔρος... ἐκ Χάεος δ' Ἐρεβός τε μέλαινά τε Νύξ... Νυκτὸς

δ' αὐτ' Αἰθήρ τε καὶ Ἡμέρη ἐξεγένοντο» (Ἡσίοδ., Θεογ. 116 κ.ε.). Τὸ ἴδιο κι ἡ πρώτη ἑλληνικὴ φιλοσοφία τὸν κόσμον, μαζί καὶ τοὺς θεοὺς, τοὺς κάνει νὰ βλαστήσουν ἀπὸ μιὰν ἀρχικὴ οὐσία, ἀπὸ τὸ νερό, τὸν ἀέρα, τὴ φωτιά ἢ καὶ τέτοια.

Τῆς βασικῆς αὐτῆς δοξασίας συνέπεια εἶναι: (1) οἱ Ἀρχαῖοι δὲ φτάνουν στὸ ριζικὸ χωρισμὸ τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὸν κόσμον, ὅπως τὸν ἔκανε ὁ χριστιανισμὸς (2) ἡ ἔννοια τοῦ προσωπικοῦ θεοῦ μένει κάπως ἀκαθόριστη στὴν Ἑλλάδα (3) ἡ παντοδυναμία δὲν ἔχει θέση στὸ δημοκρατικὸ ἑλληνικὸ πάνθεον. Ἡ ἔννοια τῆς παντοδυναμίας ἦρθε ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ὅπως κι ἡ ἔννοια τοῦ ἄπειρου. Τὸ ἄπειρο γιὰ τοὺς Ἕλληνες εἶναι σύγχυση κι ἀτέλεια. Ὁ ἑλληνικὸς θεὸς εἶναι ἡ ρυθμιστικὴ ἀρχή, βάζει τὴν τάξη στὸν κόσμον καὶ τὸν κάνει νοητὸ, δηλαδή εἶναι ἡ ἀνώτατη λογικὴ ἀρχή.

Ἡ ρασιοναλιστικὴ ἀντίδραση ἀρχίζοντας ἀπὸ τοὺς Ἐλεάτες καὶ τὸν Ἀναξαγόρα φτάνει μὲ σταθμὸ τὸ Σωκράτη στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Ἀριστοτέλη πιὸ πέρα.

Ὁ Ξενοφάνης πολεμᾷ τις λαϊκὲς παραστάσεις τοῦ θεοῦ (ἀνθρωπομορφισμό, ἀνθρώπινες ἀδυναμίες) καὶ διδάσκει ἕνα εἶδος μονοθεϊσμὸ παίρνοντας γιὰ ὑπόδειγμα τὴν κοσμικὴ εἰκόνα: «Ξενοφάνης δὲ πρῶτος τούτων ἐνίστας... εἰς τὸν ὅλον οὐρανὸν ἀποβλέψας τὸ ἔν εἶναί φησι τὸν θεὸν» (Ἀριστοτ., Μεταφ. Γ 5, 986 b 21). Ὁ θεὸς του «οὐλος ὄρα, οὐλος δὲ νοεῖ, οὐλος δὲ τ' ἀκούει», «ἀλλ' ἀπάνευθε πόνου νοῦ φρενὶ πάντα κραδαίνει» (Προσωπ. Γ 1 Β 24 25). Ὁ Ἀναξαγόρας παρομοιάζει πρῶτος, καθὼς φαίνεται, τὸ θεὸ μὲ νόηση κι ὀρίζει τὸ ρυθμιστικὸ του ὄλο: «πάντα χρημάτων τὸν ὁμοῦ» εἶτα νοῦς ἐλθὼν αὐτὰ διεκόσμησεν» (Διογ. Λαέρτ. Γ 6). Ὁ νοῦς ἔβαλε τάξη στὸ χάος.

Τὴν ὀρθόδοξη αὐτὴ διδασκαλία τὴ συνεχίζει ὁ Σωκράτης. Ἀθῶος ὁ ἴδιος ἀπὸ περιήλικες κατασκευὲς περιορίζεται σὲ μιὰ λαϊκὴ διδασκαλία γιὰ τὸν ἀγαθὸ καὶ προνοητικὸ θεὸ ἀφήνοντας τις ψιλοδουλιές στὸν Πλάτωνα. Πιστεύει σὲ μιὰ θεία φρόνηση ποὺ ὅλα τὰ κατέχει καὶ ποὺ δουλεύει σκόπιμα. Τὸ νέο ποὺ εἰσάγει ἢ ποὺ τονίζει εἶναι ἡ ἀγαθότητα τοῦ θεοῦ. Ὁ θεὸς γιὰ τὸ Σωκράτη εἶναι ἡ ἠθικὴ ἀρχή, αὐτὴ ποὺ ὅλα τὰ κανόνισε γιὰ τὸ καλὸ, ποὺ παρακολουθεῖ τὸ ἔργο του μ' ἀγάπη καὶ καλοσύνη, ἔχει ὅσα συλλογιέται καὶ κάνει ὁ ἀνθρώπος καὶ φροντίζει γιὰ τὸ καλὸ του. «Ὅλα στὸν κόσμον γίνονται ὄχι γιὰτὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνουν παρὰ γιὰτὶ εἶναι καλὸ νὰ γίνουν. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ὀδηγεῖ στὴν ἀπόδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ ἀπὸ τις τελικὲς αἰτίες.

Μὲ τὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ ὁ Πλάτων ἔκανε ἀληθινὴ γιγαντομαχία. Ἡ πλοῦσια κι ἀνήσυχή του ιδιοσυγκροσια χερμερίζει ὅ τι εἶχε στήσει τὴ μιὰ μέρα. Μὲ τὴν ἔλξη ποὺ ἔχουν στὴ διάνοιά του οἱ ἀντίθετες ἀπόψεις, γοητεύεται ἀπὸ τὴν αἴρεση, τῆς δίνει μεθυστικὴ ἔκφραση, ὥστε νὰ μὴ μπορεῖς πολλὰς φορὰς νὰ ξεχωρίσεις ποιὲς συμπαθεῖ περισσότερο. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ μὴ

φτάσει σὲ δοριστικὲς λύσεις καὶ νὰ μὴν ἡσυχάσει παρὰ στὰ γεροντικά χρόνια βυθίζοντας στὴ θεολογία. Ἔτσι οἱ δοξασίες του γιὰ τὸ θεὸ φαίνονται κάπως μπερδεμένες. Ὡστόσο εἶναι ἀπὸ τοὺς κυριότερους θεμελιωτὲς τοῦ φιλοσοφικοῦ θεϊσμοῦ κι οἱ ἀπόψεις του μὲ συνεχιστὲς τὸν Ἀριστοτέλη, τοὺς Στωϊκοὺς, τὸν Πλωτῖνο κ. ἄ. τράβηξαν γραμμὴ γιὰ νὰ κατασταλάξουν σὸ χριστιανισμό. Ὁ θεὸς του εἶναι πάλι ὁ ἀγαθὸς θεός, ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, πού ἀπὸ τὴν πλουσία τῆς φύσης ξεχειλάει ὁ κόσμος καὶ λειτουργεῖ.

Τὴν κατονόηση τῆς πλατωνικῆς θεολογίας τὴ δυσκολεύει τὸ πρόβλημα γιὰ τὴ σχέση τοῦ θεοῦ μὲ τις ἰδέες, πού μένει ἀνοιχτὸ εἴτε δὲν ξεκαθαρίζεται ἀρκετά. Στὸ βάθος φαίνεται νὰ παραδέχεται, πὼς ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ. Ἡ ἰδέα γιὰ τὸ διαλεχτικὸ εἶναι, ὅπως ξέρουμε (πρβ. σ. 224), ἀνώτερη ἀπὸ τὰ μερικά, ὄχι μόνο στὸ πλάτος, ποσοτικά, παρὰ καὶ πλουσιότερη, σὲ βάθος, ποιοτικά. Ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, τὸ ἀνώτατο ἀγαθόν, εἶναι ἡ πιὸ γεμάτη, ἡ ὀλόγεμη ὑπαρξη, ἡ πλήρωση. Ἀπ' αὐτὴ παίρνουν τὴν οὐσία, τὰ οὐσιαστικὰ γνωρίσματα, τὰ νοητὰ ὄντα, οἱ ἄλλες ἰδέες κι ἔμμεσα ὅλη ἡ πραγματικότητα: «τὸ εἶναι τε καὶ τὴν οὐσίαν ἕπ' ἐκείνου αὐτοῖς προσεῖναι» (Πολιτ. VI 509 b). Ὅντας πέρα ἀπὸ τὴν οὐσία ὁ θεὸς φροντίζει καὶ ρυθμίζει ὅλα μὲ τὸν καλύτερο τρόπο: «ἐπέκεινα τῆς οὐσίας», «διακοσμῶν πάντα καὶ ἐπιμελούμενος» (Φαῖδρο. 246 c).

Ἀργότερα στοὺς Νόμους ὁ θεὸς γίνεται εἶδος ψυχῆ, ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου, γεμάτη φρονιμάδα πού κυβερνᾷ τὸν κόσμο καὶ τὸν ὀδηγεῖ στὸ καλύτερο. Αὐτὴ βάζει τὴν τάξη καὶ τὴν ἁρμονία παντοῦ, εἶναι τὸ μέτρο κι ἡ ἁρμονία ἢ ἴδια. Στὴν ἔννοια αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρχικὴ αἰτία, ἂν ὄχι ὁ δημιουργός, τὸ λιγότερο ὄργανωτῆς, ἢ αἰτία γιὰ τὴν κανονικὴ μίξη τῶν στοιχείων, «αἰτία τῆς ξυμμίξεως», πού φέρνει τὸ μέτρο (πέρας) ἀκόμη μέσα στὸ ἀκαθόριστο (στὸ ἄπειρο). Ὡστόσο ἡ ἐξουσία του βρῖσκει κάποιο ὄριο. σκοντάβει στὸ ἀκαθόριστο, στὸ ἄπειρο πού δὲν μπορεί νὰ τὸ ὑποτάξει καὶ νὰ τὸ μορφώσει σύμφωνα μὲ τις διαθέσεις του κι αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν παρουσία τοῦ κακοῦ.

Ἡ ἀριστοτελικὴ θεολογία εἶναι βαθύτερα ριζωμένη στὴν ἐλληνικὴ παράδοση μ' ὅλο πού καὶ τῆς πλατωνικῆς ἐκεῖ βρίσκονται οἱ ρίζες. Ὁ κόσμος αἰώνιος, χωρὶς ἀρχὴ καὶ τέλος, μιὰ λειτουργία ἄπαντη, μιὰ βλάστηση ἐξακολουθητικὴ. Στὴν εἰκόνα αὐτὴ ἔρχεται νὰ προστεθεῖ ἡ διδασκαλία τῆς σχολῆς γιὰ τὸ ἀγαθόν.

Ἡ κοσμικὴ λειτουργία εἶναι ἕνας ὑψωμὸς στὸ καλύτερο. Τὸ ἀνέβασμα γίνεται ἀπὸ ἐσωτερικὲς αἰτίες. Ἄν ὅμως ὑποθέσουμε ἀτέλειωτὴ τὴν ἀλυσίδα τῶν αἰτιῶν, μᾶς ξεφεύγει κάθε ἐξήγηση. Ἀνάγκη νὰ σταματήσουμε κάπου στὴν «λίμαξα τῶν αἰτιῶν»: «ἀνάγκη στήναι» (Φυσ. VIII α. 256 α καὶ 257 α). νὰ δεχθῶμε μιὰ πρώτη αἰτία πάνω ἀπὸ τὴς ἄλλες, ἓνα «πρῶτον κινούν».

Μὰ ἐδῶ ἐρχονται τὰ μοιραῖα τῆς διαλεχτικῆς. Ἡ μηχανικὴ ἀρχή, πού θὰ κινήσει τὸν κόσμο, τὸ «πρῶτον κινούν», δὲν πρέπει νὰ κινιέται τὸ ἴδιο, δὲν πρέπει νὰ ἔχει τίποτε «δυνάμει», γιατί διαφορετικὰ θ' ἵτρωβῆξει σὲ διαφορετικὲς μορφές. Εἶναι ἐνέργεια ἐτελειωμένη, φτασμένη, εἶδος χωρὶς ὄλη, ἀτράνταχτη σὰν τις ἰδέες: «οὐσία τις αἰδῖος καὶ ἀκίνητος καὶ κεχωρισμένη τῶν αἰσθητῶν... δέδεικται δὲ καὶ ὅτι μέγεθος

οὐδὲν ἔχειν ἐνδέχεται... ἀλλ' ἀμερῆς καὶ ἀδιαίρετός ἐστι» (Μεταφ. XII 7. 1073 a 4) «νόησις νόησεως» (XII 9. 1074 b 34), ὅπως εἶχαμε ἀφορμὴ νὰ τὸ ποῦμε μιλώντας γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ μέθοδο (σ. 225 κ. ἑ.). Μὲ αὐτὸ τὸ «ζῶον αἰδίων ἀριστον» (XII 7. 1072 b 29) κινδυνεύει νὰ γίνῃ μετέωρο ἀφαστο κι ἀπιαστο, ψυχρὸ κι ἀδιάφορο, ἀφοῦ οὔτε κινεῖται οὔτε μπορεῖ μὲ κάποιο μηχανικὸ μέσο νὰ κινήσῃ τὸν κόσμο, γιὰτὶ κάθε ἀγγίσμα μὲ τὰ ὑλικά θὰ τὸ ἔκανε νὰ χάσῃ τὴν καθαρότητά του. Ὁ θεὸς δὲν ἐνεργεῖ πάνω στὸν κόσμο οὔτε κὰν τὸν συλλογιέται. Ὁ κόσμος ὅμως γοητευμένος ἀπὸ τὴν ἀγαθότητα καὶ τὴν ὁμορφιά του σέρνεται πρὸς αὐτὸν ὅπως ὁ ἐρωτευμένος στὸ ἀγαπημένο πρόσωπο: «κινεῖ δὲ ὡς ἐρώμενον, κινουμένῳ δὲ τὰλλα κινεῖ» (1072 b 3). Ἔτσι ὅλα πάλι γίνονται γιὰ τὸ ἀγαθὸ, ὁ θεὸς εἶναι τὸ οὐ ἕνεκα ἢ τὸ ἀγαθόν, ὅπως συνήθιζει νὰ λέγει ἀδιάφορα τὶς δυὸ ἐκφράσεις. Ἔτσι ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης πού κομμάτιασε τὸν κόσμον γιὰ χάρη τῆς διαλεκτικῆς ἀναγκάζεται νὰ σύρει σὰν ἀπὸ μηχανὴ θεοῦ, γιὰ νὰ μεταχειριστῶ τὴ φράση πού ὁ ἴδιος τὴν ἔγραψε μιλώντας γιὰ τὸ νοῦ τοῦ Ἀναξαγόρα, κὰτι ξένο στὸ ρασιοναλισμὸ, μιὰ μυστικὴ ἐνέργεια καὶ νὰ τὰ βγάλεῖ πέρα μὲ μιὰ κομψὴ χωρὶς ἄλλο παρομοίωση.

Πολὺ συχνὰ ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως τὸ κάνουν οἱ περισσότεροὶ μεταφυσικοὶ, ξεχνάει τὴν ὑψηλὴ του θεολογία καὶ μιλώντας γιὰ θεὸ ἔχει στὸ νοῦ του τοὺς θεοὺς τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας, πού εἶναι χωρὶς ἄλλο πιὸ συμπαθητικοὶ καὶ πιὸ κοντὰ στὸν ἄνθρωπο παρὰ τὸ «πρῶτον κινουῦν» κι ἢ «νόησεως νόησις» καὶ κάνει λόγο γιὰ φροντίδα, γι ἀγάπη καὶ πρόνοια τοῦ θεοῦ.

2. Ἡ ἀνατολικὴ ἐπίδραση. Στὸ γέγραμ τῶν ἀρχαίων χρόνων ἢ Ἀνατολὴ νίκησε τὴν Ἑλλάδα. Οἱ δοξασίεις της γιὰ κεντρικὰ προβλήματα ἐπιβλήθηκαν στὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμον. Στὴν Ἀνατολὴ εἶχε γεννηθεῖ ὁ μονοθεϊσμός, ἡ ἰδέα τοῦ ἐνὸς θεοῦ, πού εἶναι πρόσωπο χωριστὸ, πού συλλογιέται καὶ θέλει, πού δημιούργησε τὸν κόσμον καὶ τὸν κυβερνᾷ, πού εἶναι ὑπερκόσμιος, παντοδύναμος, αἰώνιος. Ὅλα σὰν πρόκληση στὸν ἑλληνικὸ ὀρθολογισμὸ καὶ τὸ μέτρο. Τί ἀξίζει ἡ σοφία σας κι ἡ ἐπιστήμη σας; Ἐμεῖς φέρνουμε μιὰ σοφία ὑψηλότερη. Ὁ θεὸς μας εἶναι μεγάλος, δυνατός, δημιούργησε τὸν κόσμον ἀπὸ τὸ τίποτε καὶ τὸν ἐξουσιάζει. Μὴ χάνετε τὸν κόπο σας γιὰ νὰ τὸν νιώσετε. Εἶναι «ἐπέκεινα νόησεως» (Πλωτῖνος), εἶναι «ἄκατάληπτος», «πάσης σιγῆς ἀρητήτερον καὶ πάσης ὑπάρξεως ἀγνωστότερον» (Πρόκλος). Μόνον σ' ἐκστατικὲς καταστάσεις μπορεῖτε νὰ ἔρθετε σιμὰ του, νὰ νιώσετε κὰτι ἀπὸ τὴν οὐσία του, ἀπὸ τὰ γνωρίσματά του.

Ὡστόσο στὴ θεολογία πού κληρονόμησαν τὰ μέσα χρόνια μπῆκε κὰτι ἀπὸ Ἑλλάδα, κὰτι πού ἔρχεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Μὲ πλατωνικὴ καὶ γενικὰ μ' ἑλληνικὴ ἐπίδραση καὶ μὲ ἀπόψεις γεννημένες ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ σύνθεση τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρώμης ὁ δεσποτικὸς θεὸς τῶν Ἰουδαίων ἔγινε ὁ πατρικὸς θεὸς τοῦ χριστιανισμοῦ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἀξιόλογη ἢ συμβολὴ τοῦ Αὐγουστίνου. Μὲ τὴ μεσολάβησή του πέρα-

σαν στο χριστιανισμό πλατωνικές αντιλήψεις και πρώτη ή πίστη, πώς ο κόσμος είναι έργο της θείας καλοσύνης. Τόσο πού μερικοί είπαν, πώς η ουσία της χριστιανικής θεολογίας είναι πλατωνική με δυο δόγματα πρόσθετα, τη δημιουργία και την Άγία Τριάδα.

3. Ο νεότερος θεισμός. Στο βάθος όμως έγινε σημαντική μεταβολή. Ο θεός της νεότερης φιλοσοφίας, κληρονομιά του μεσαιωνικού, είναι άπειρος, δημιουργός, αποφασιστικά προσωπικός και οι ιδιότητες αυτές θέτουν μια σειρά από νέα προβλήματα. Πώς πρέπει να έννοήσουμε 1) το άπειρο, δηλαδή τη φύση του θεού; 2) τη δημιουργία, τη σχέση δηλαδή του θεού με τον κόσμο; 3) τη θεική προσωπικότητα; 4) το πώς συμβιβάζεται η θεική πανσοφία και παντοδυναμία με το κακό, πού βλέπουμε στον κόσμο (πρόβλημα του κακού, θεοδικία). Ένα δυο παραδείγματα για να καταλάβουμε σε τί πλαίσια κινήθηκαν οι συζητήσεις.

α) Ο άπειρος θεός αποστομώνει κάθε άθυρόστομο. Άφου είναι άπειρος, θα πει πώς δεν μπορούμε να τον σκεφτούμε και λιγότερο να τον καταλάβουμε (ακατάληπτος). Η ανθρώπινη διάνοια δεν μπορεί να αγαλιάσει όλη την τελειότητα της ουσίας του, όλα του τα ουσιαστικά γνωρίσματα. Η υπόθεση όμως μπερδεύει άμα θελήσουμε να όρίσουμε το άπειρο, τη φύση του, τη σχέση του με την τελειότητα, αν το άπειρο συμβιβάζεται με την τελειότητα κλπ. Ο Descartes τους δυο όρους τους μεταχειρίζεται οά συνώνυμα. Το άπειρο όμως τότε το παίρνουν σε άλλη έννοια, οάν το πλουσιότερο σε γνωρίσματα όν, δλόγεμο από ιδιότητες όπως είπα, άρα το πραγματικότερο, ens realissimum, όπως είπε ο Leibniz.

β) Άλλα βάσανα με τη δημιουργία. Ο θεός άκίνητος και αιώνας, δηλαδή πάνω από χρόνο. Μά ή δημιουργία θέλει αλλαγές και καινούργια όντα πού δεν υπήρχαν πριν. Έτσι ή έννοια του χρόνου άπειλει να πλημμυρίσει και να σκεπάσει το θεό.

γ) Πιό μπερδεμένη άκόμη ή σχέση της θεικής ουσίας, της ουσίας του δημιουργού, με την ουσία του κόσμου, του δημιουργημένου. Σε παλαιότερα χρόνια το πρόβλημα είχε προβάλει με τη λαϊκότερή του όψη. Το άνωτερο όν, το καθαρό πνεύμα, δεν μπορεί να έρθει σε σχέση με τον υλικό κόσμο. Πώς τον δημιούργησε λοιπόν και ένεργει πάνω του: Την άριστοτελική άπάντηση την έφευραμε. Άργότερα μορφώθηκαν οι θεωρίες για την έκροή, άπορροή, «ύπερροή» (emanatio), έκπλορευση. Οι κατώτερες μορφές ξεχύνονται από τις άνωτερες και όλες μαζί από την άνωτατη πηγή, από το «ύπερπλήρες», από το θεό, χωρίς αυτή να λιγοστεύει. Άλλοι πραχτικότεροι έδωσαν στο θεό ένα ή περισσότερους Κόσους, Καταδεχτικότεροι αυτοί από τον πρώτο θεό έφραξαν τον κόσμο και έχουν πάρε δώσε μ' αυτόν. Έτσι γεννήθηκαν οι θεωρίες για το δημιουργό, για το δεύτερο θεό, για τους αιώνες κλπ. Οι τελευταίοι αυτοί μπορεί να μην είναι σ' όλα όμοιοι με το θεό, να μην είναι τέλεια καλοί.

Ο ΝΤΕΓ-ΣΜΟΣ Άλλη δυσκολία με την προσωπικότητα του θεού. Πώς να τη σκεφτούμε; Άνθρωπομορφικά; Ο προσωπικός θεός κούρασε μυαλά και σκανδάλισε συνειδήσεις. Πολλοί θέλησαν να τον φέρουν πιό κοντά στο νεότερο

διανοητικό τρόπο. Μά ὅλες οἱ προσπάθειες ποῦ ἔγιναν νά μοντερο-νίσουν τήν ἔννοια, ὁ ντεϊσμός, ὁ πανθεισμός κλπ. σημαίνουν στό βάθος τήν ἀποσύνθεσή της, γιατί ἡ γνήσια, ἡ πηγαία παράσταση τοῦ θεοῦ εἶναι ἡ θεϊστική καί κάθε παραλλαγή σημαίνει τήν κατάλυσή της. Γι αὐτό πολὺ σωστά οἱ ὀρθοδοξότεροι στὶς παραλλαγές αὐτὲς εἶδαν μορφές τῆς ἀθείας,

Ἐπιδήθησε ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη καί τὴν κοσμικὴ εἰκόνα ποῦ ἦταν συνέπεια της. Ὁ θεὸς τοῦ ντεϊσμοῦ εἶναι πάντα ὁ δημιουργός, ποῦ ὅμως δὲν ἀνακατώνεται στὴ λειτουργία τοῦ κόσμου, δὲν κάνει θαύματα, δὲ φανερώνεται ἄμεσα. Γιὰ τὸ ντεϊσμό δὲν ἰσχύει ἡ ὀρθόδοξη ἀντίληψη, πὼς χωρὶς τὴ θέληση τοῦ θεοῦ ποὐλὶ δὲν πετάει. Ὁ κόσμος λειτουργεῖ μόνος, σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους ποῦ ἔθεσε ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς ὁ δημιουργός. Ἔτσι ὁ θεϊσμός ξεγυμνώνεται ἀπὸ τὸ θαῦμα, γίνεται φυσικότερος, πραγματικότερος. Προσωπικότητα καί συνειδηση τοῦ θεοῦ ἀρχίζουν νά μακραίνουν, γλωμιάζει ἡ μορφὴ τοῦ «ζῶντος θεοῦ» καί κάνει θέση στὴν ἔννοια τοῦ κόσμου καί τῆς φύσης, τῆς νομοτέλειας καί τοῦ λογικοῦ στὸν κόσμο.

Οἱ ὅροι deismus καθὼς καί theismus ἔχουν ἀρχὴ θεολογική, ὅπως παρατήρησα τὸ ἴδιο καί γιὰ τὸν ὅρο rationalismus, καί δημιουρ-γῆθηκαν μέσα στὶς δογματικὲς φιλονικίες τῶν μεταρρυθμιστικῶν χρόνων. Ὁ πρῶτος φαίνεται παλαιότερος. Ἦν βρισκουν στὰ γραπτὰ τοῦ ἑλβετοῦ μεταρρυθμιστῆ Pierre Viret (1564), ὁ δεύτερος προβάλλει τὸ 17ο αἰὼνα στὴν Ἀγγλία ἀπὸ τὶς θεολογικὲς πάντα συζητήσεις. Ἡ θεολογικὴ τους σημασία ξεκλίνει λιγάκι ἀπὸ τὴ φιλοσοφική.

Ὁ ντεϊσμός ἔρχεται ἀπὸ τὴν Ἀγγλία. Εἶναι ἡ θρησκεία τῶν freethinkers, τῶν libres penseurs τῆς ἀρχῆς τοῦ 18ου αἰῶνα, τοῦ Toland, τοῦ Tindal, ἀργότερα τοῦ Voltaire καί τοῦ Rousseau. Σὰν ἰδέα ὅμως τὴ βρίσκουν σ' ἓνα παλαιότερο ἄγγλο σοφὸ, ἓνα σύγχρονο τοῦ Bacon, στὸν Herbert of Cherbury (1583—1648).

Μὲ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ὁ Cherbury εἶχε διδάξει, πὼς, πάνω ἀπὸ κάθε θετικὴ θρησκεία κι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ παράδοση καί τὰ συμπτωματικὰ δόγματα, ὑπάρχει μιὰ φυσικὴ θρησκεία, ποῦ προβάλλει σὰν ἀπαίτηση τοῦ λογικοῦ κι ἔχει μερικὰ βασικὰ δόγματα, κοινὰ σ' ὅλες τὶς θρησκείες καί ποῦ τὰ παραδέχονται ὅλοι (consensus omnium). Τὰ δόγματα αὐτὰ κατὰ τὸ Cherbury εἶναι ἔντε : 1) ὑπάρξη ἀνώτατου ὄντος 2) ὑποχρέωση νά τὸ τιμοῦμε 3) ἀρετὴ ξευγαρωμένη με τὴν εὐλάβεια τὸ κύριο μέρος τῆς τιμῆς αὐτῆς 4) δικαιοσύνη τοῦ ἀνθρώπου νά μετανιώνει γιὰ τὶς κακὲς του πράξεις 5) ἀμοιβὴ καί τιμωρία ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο. Ἀργότερα ξαλάφρωσαν τὸ ντεϊστικὸ δόγμα σὲ τρία σύντομα ἄρθρα : θεός, ἀθανασία, ἀντιπόδοση.

Οἱ ἰδέες αὐτὲς ρίζωσαν ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀγγλικὲς ἐπαναστάσεις καί δέθησαν μὲ τὴν περιεργὴ ἀντίληψη τοῦ 18ου αἰῶνα γιὰ τὴν ἰδανικὴ κατάσταση στὴν πρωτογονότερη ἀνθρωπότητα. Πί-

στευαν δηλαδή, πώς στα χρόνια εκείνα τὸ δίκαιο, τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα, οἱ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων ἀνάμεσά τους εἶχαν τὴν πρώτη, τὴν παιδική τους ἀγνότητα. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ θρησκεία στὴν παλαιότερη, στὴν πηγαία της μορφή περιοριζότανε στὰ βασικά αὐτὰ δόγματα. Μὲ τὸν καιρὸ ὅμως ἀνθρώποι συμφεροντολόγοι καὶ πονηροὶ τῆς φόρτωσαν γνωρίσματα ξένα στὴν οὐσία της. Τὸν ντεϊσμό τὸν ὄρισε καθαρότερα ὁ Locke καὶ τὸν εὐαγγέλισαν ὁ Toland καὶ ὁ Tindal στὴν Εὐρώπη. Ὁ Toland ἐπισκέφθηκε τὴ Γερμανία στὴν ἀρχὴ τοῦ 18ου αἰώνα καὶ μὲ τὶς *Lettres to Serena* προσπάθησε νὰ κατηχήσει στὶς ἰδέες του τὴ θρησκεία βασιλίσσα τῆς Πρωσσίας Sophie Charlotte (1704). Στὸ σύγγραμμα αὐτὸ ἀπάντησε ὁ Leibniz μὲ τὴ Θεοδικία (1710). Ἀργότερα ὁ Rousseau ἔδωσε μιὰν εὐγλωττὴ ἐκθεση τῆς ντεϊστικῆς θρησκείας σὲ ἓνα ὄνομαστὸ κομμάτι τοῦ *Emile*, στὴν *Profession de foi du vicaire savoyard*. Τὰ βιβλία αὐτὰ μᾶς ἐνδιαφέρουν καὶ σήμερα, γιατί εἶναι κάποιοι σταθμοὶ στὴ διανοητικὴ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου καὶ δείχνουν τὴ διαλεκτικὴ κίνηση τῶν ἰδεῶν.

Συμπάθειες βρῆκε ἡ ντεϊστικὴ διδασκαλία σὲ λίγους διανοούμενους τῆς Γερμανίας, στὸ Reimarus, Lessing, Mendelssohn, στὸ Φρειδερίκο τὸ Μεγάλο καὶ στὸ νεαρὸ Goethe. Ἡ συντηρητικὴ ὅμως Γερμανία τῆς ἔστησε ἐμπόδια, καὶ ἐνῶ ἡ ἀποσύνθεση τοῦ θεϊσμοῦ προχωροῦσε γοργὰ στὴν προεπαναστατικὴ Γαλλία, ἡ παράδοση θριάμβευε στὴ «χώρα τῶν ποιητῶν καὶ φιλοσόφων», ὅπως ἔλεγε ὁ Ναπολέον τῇ Γερμανία, μὲ ἔξωτερικὰ σημάδια τὴν καντιανὴ κριτικὴ, τὴν ἀνακάλυψη τοῦ Σπινόζα καὶ τὶς αἰσθηματολογίες τοῦ αὐλικοῦ Goethe μὲ τὸν πανθεισμό.

Ὡστόσο ὁ ντεϊσμός εἶχε ἀξιόλογο ὄπαδὸ ἀκόμα καὶ στὸ 19ο αἰώνα, τὸν ἄγγλο ἱστορικὸ Thomas Buckle (1821—1862).

Στὴν Ἀρχαιότητα τὶς ντεϊστικὲς ἀπόψεις τὶς πλησιάζει ὁ Ἐπίκουρος καὶ ἡ σχολή του. Εἶναι πλάνη, μᾶς λέγει ὁ Ἐπίκουρος, νὰ πιστεύει κανεὶς, πὼς οἱ θεοὶ ἔπλασαν τὸν κόσμον ἢ πὼς τὸν ἐπιβλέπουν μὲ κάποιο τρόπο, πὼς μὲ τὴν ἐνέργειά τους ἀνατέλλουν καὶ δύουν τ' ἄστρα εἴτε πὼς φροντίζουν γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Οἱ θεοί, τὰ αἰθέρια αὐτὰ ὄντα, καὶ ἀν' ὑπάρχουν, βρισκονται μακριὰ ἀπὸ τὴ γῆ, στὰ «μετακόσμια», στὸ διάστημα δηλαδή ἀνάμεσα στοὺς κόσμους, καὶ περνοῦν ἐκεῖ τὸν καιρὸ τους γαλήνιοι καὶ τρισευτυχισμένοι, ἀδιάφοροι γιὰ τὶς ἀνθρώπινες περιπέτειες. Ἄν εἶχαν νὰ φροντίσουν γιὰ τὶς ὑποθέσεις ὅλων μας, δὲ θὰ σήκωναν κεφάλι ἀπὸ τὴ δουλιὰ καὶ ὅποιος ἔχει τέτοιες σκοτούρες δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μακάριος. Τὴν καλὸτυχη αὐτὴ ἀταραξία τῶν θεῶν τὴν τραγούδησε ὁ ποιητικὸς ἀντιπρόσωπος τῆς σχολῆς Λουκρήτιος. Ἡ ἐπικουρικὴ ἀποψη εἶναι συμβολικὴ καὶ ἔχει βαθύτερο ἠθικὸ νόημα (πρβ. Ἐπίκουρο, σ. 341).

Ο ΠΑΝΘΕΙΣΜΟΣ Ὁ ντεϊσμός εἶναι ἕνας ἀδυνατισμένος, ἕνας ξεγυμνωμένος ἀπὸ τὸ μυστήριο θεϊσμός. Ὁ θεὸς τοῦ θεϊσμοῦ εἶναι ἀπόλυτος μονάρχης, πὺν ἔνωσε στὸ πρόσωπό του ὄλες τὶς ἐξουσίες, ἐνῶ ὁ θεὸς τοῦ ντεϊσμοῦ εἶναι συνταγματικὸς μονάρχης, ὑποταγμένος σὲ ὀρισμένους νόμους, σ' ἕνα καταστατικὸ χάρτη πὺν τὸν λέμε φυσικοὺς νόμους καὶ θυμίζει τὸν περίφημο ἀφορισμό : «ὁ βασιλεὺς βασιλεύει, δὲν κυβερνᾷ». Ἡ ἔννοιά του γεννήθηκε μὲ τὴ συνταγματικὴ βασιλεία, στὰ ἴδια χρόνια καὶ ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀφορμές. Ἔτσι οἱ δυσκολίες πὺν γέννησαν ἢ ἔννοια τοῦ προσωπικοῦ θεοῦ καὶ ὁ χωρισμὸς τοῦ κόσμου σὲ δύο, σὲ δημιουργὸ καὶ δημιούργημα, εἶχαν γιὰ συνέπεια ριζικότερες παραλλαγές.

Ἄν ὑποθέσουμε θεὸ καὶ κόσμο ἕνα, τὸ θεὸ ἂν τὸν φανταστοῦμε μέσα στὴ φύση, ἢ δυαρχία παραμερίζεται μαζί καὶ ὁ προσωπικὸς θεὸς καὶ οἱ δυσκολίες φαίνονται νὰ ὀμαλύνουν. Μένουν μονάχα τὸ λογικὸ καὶ τὸ ἠθικὸ νόημα, πὺν εἶναι δεμένα μὲ τὴν παράσταση τοῦ θεοῦ, μεταφέρονται ὀμως στὸν κόσμο, στὴ φύση, πὺν ἀμέσως ἀποχτᾷ θεϊκὲς ιδιότητες. Ὁ θεὸς γίνεται ἐνδοκοσμικὸς, immanent. Τὴν παραλλαγὴ αὐτὴ τὴν ἔκανε ὁ πανθεϊσμός.

Τὴν ἐνότητα κόσμου καὶ θεοῦ τὴ φαντάστηκαν κατὰ δύο τρόπους, εἴτε πὺς ὁ θεὸς εἶναι τὸ μόνο πραγματικὸ καὶ ὁ κόσμος φανέρωμά του, ξεχειλίσιμα, ἀπορροή εἴτε ἐκπύρευσή του, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ ἔχει ξεχωριστὴ ἢ μόνιμη ὑπόσταση, εἴτε πὺς ὁ κόσμος εἶναι τὸ μόνο πραγματικὸ καὶ ὁ θεὸς τὸ σύνολο ἀπ' ὄλα πὺν ὑπάρχουν εἴτε ἢ κινητικὴ καὶ ἀξητικὴ καὶ μορφωτικὴ δύναμη πὺν εἶναι μέσα, πὺν «ἐνυπάρχει» στὸν κόσμο. Ἡ πρώτη εἶναι ἢ καθαυτὸ πανθεϊστικὴ ἀντίληψη, ὀπως τὴ βλέπουμε στὸν κλασικὸ της ἀντιπρόσωπο, τὸ Σπινόζα, ἢ δεύτερη περισσότερο μονισμὸς, ὕλισμὸς κλπ., ὀπως εἶναι λ.χ. ὁ πανθεϊσμὸς τοῦ Holbach, τοῦ Diderot, τοῦ Haeckel κλπ.

Ὁ ὀρος πανθεϊσμὸς εἶναι σχετικὰ νέος καὶ ἤρθε ἀπὸ τὴν Ἄγγλία στὴν ἀρχὴ τοῦ 18ου αἰῶνα. Ὁ Toland πρῶτος μεταχειρίστηκε τὸν ὀρο pantheist καὶ τὸ 1710 δημοσίεψε ἀνώνυμα ἕνα βιβλίο μὲ τὸν τίτλο Pantheisticon.

Ἡ ἴδεια εἶναι ὀμως πολὺ παλιά, ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἐνιστικὴ τάση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἑλληνικὴ ἀντίληψη, πὺς ὁ κόσμος εἶναι αἰώνιος καὶ πὺς ὄλες οἱ μορφὲς τοῦ εἶναι μαζί καὶ οἱ θεοὶ βλασταίνουν μὲ κάποιον τρόπο ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ αἰώνια πραγματικότητα, εἶναι πανθεϊστικὴ στὸ βάθος. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ ἴωνες φιλόσοφοι, μὲ τὴν ὑπόθεση πὺς ὄλα φύτρωσαν ἀπὸ μιὰν ἀρχικὴ οὐσία, κλίνουν στὸν πανθεϊσμό. Ἀκόμα καὶ ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὴ φυσιοκρατικὴ

του τάση, με τη θεωρία του για τὸ κυμάτισμα τῆς ὕλης ὄλο και σὲ καινούργιες μορφές ἀπὸ ἐσωτερικὴ αἰτία, πλησιάζει πολὺ τὴν ἐνιστικὴ ἀποψη. Ἀποφασιστικὰ ὅμως πανθεϊστικὴ εἶναι ἡ στοικὴ διδασκαλία γιὰ τὸ θεὸ και τὴ δημιουργία.

Ὁ κόσμος εἶναι ἕνας ὀργανισμὸς, ἕνα ζῶο ὅπως τ' ἄλλα, κι ὅπως ὁ ἄνθρωπος ἔτσι κι ὁ κόσμος ἔχει τὴν ψυχὴ του κι ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου εἶναι ὁ θεός. Ὁ θεὸς δὲν εἶναι κάτι ριζικὰ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν κόσμον κι ἀπὸ τὴν ὕλη, γιὰτι κι ὁ θεὸς εἶναι ὕλικός, ὅπως κι ἡ ψυχὴ, ἀπὸ μίαν ὕλη ὅμως πολὺ ψιλή, κάτι σὰν ἀγέρας (πνεῦμα) και σὰ φωτιά, «πῦρ τεχνικόν», πὸν δουλεύει δηλαδὴ δημιουργικά, ἀντίθετα στὴ φωτιά πὸν καταλύει. Τὸ ἀρχικὸ εἶναι ἡ φωτιά, τὸ τεχνικὸν πῦρ, τὸ πνεῦμα. Αὐτὴ μονάχα ἦταν μιὰ φορὰ και σ' αὐτὴ ξαναγυρίζουν ὅλα με τὴν ἐκπύρωση. Ὑστερα ὅμως μέρος τῆς ἀραιᾶς αὐτῆς οὐσίας ἔγινε πυκνότερο και βαρύτερο κι ἔτσι γεννήθηκε ὁ κόσμος, τὰ σωματικά. Ὁ κόσμος λοιπὸν βγαίνει ἀπὸ τὸ θεὸ, ἀπὸ τὴν ὄντοτητα αὐτὴ πὸν δὲν ἔχει μορφὴ, παίρνει ὅμως ὅλες τὶς μορφές : «πνεῦμα νοερὸν και πυρῶδες οὐκ ἔχον μὲν μορφὴν, μεταβάλλον δὲ εἰς ὃ βούλεται και συνεξομοιούμενον πᾶσιν» (Ἀρσ. I, 6, Ἀρ. II σ. 289). Στὴν τορινὴ κατάσταση πάλι ὁ θεός, τὸ πνεῦμα, δὲν εἶναι χωρισμένος ἀπὸ τὴν ὕλη. Ἐνεργεῖ σὰν ποιὸν αἰτιον πάνω στὸ πάσχον, στὴν ἄπειον οὐσίαν, στὴν ὕλη. Τὸ «ἐνθερμον πνεῦμα», τὸ «τεχνικὸν πῦρ», περνάει πέρα πέρα τὴν ὕλη : «διχρον δι' ὄλου τοῦ κόσμου» κι ἐνεργεῖ μορφοπλαστικά σὰ «λόγοι σπερματικοὶ» και σύμφωνα μ' αὐστηρὴ νομοτέλεια (εἰμαρμένη) και παραστέκει ἀκοίμητο στὶς τύχες τοῦ κόσμου (πρόνοια). Γι αὐτὸ ἡ στοικὴ διδασκαλία βρίσκει ἐπαρῆ σὲ πολλὰ σημεῖα με τὴ λαϊκὴ πίστη, δικαιολογεῖ τὴ μαντικὴ, τίς τιμές στὸς θεούς, ταυτίζει τὸν ἀπόροσπον θεὸ με τὸ Δία και τὸν κάνει ἀντικείμενον θερμῆς λατρείας, ὅπως τὸ μαρτυρεῖ ὁ περιφημὸς ὕμνος τοῦ Κλεάνθη στὸ Δία. Στὴ στοικὴ διδασκαλία συνδυάζονται ὁ δυναμικός κι ὁ οὐσιαστικός πανθεϊσμός.

Περὶσσότερο δυναμικός εἶναι ὁ πανθεϊσμός τοῦ Πλωτίνου, ἡ διδασκαλία του γιὰ τὴν ἀπορροὴ ἀπὸ τὸ ἔν, πὸν τίς βασικὲς τῆς γραμμῆς προλάβανε νὰ τίς γνωρίσουμε.

Στὸ πρωτοξύπνημα τῶν νέων χρόνων προβάλλουν πανθεϊστικὲς δοξασίες χρωματισμένες πολλῆς φορῆς με βαθιὰ ποίηση και μυστικισμό. Ἡ γῆ ξεριζωμένη τότε ἀπὸ τὰ ἀσάλευτα θεμέλια τῆς πετιέται στὸ ἄπειρον σὰν ἀσήμαντο κομμάτι ὕλης, σύγκαιρα ὅμως ὑψώνεται στὶς αἰθέριες σφαῖρες, στὴ σειρά τῶν ἄστρων, πὸν ἡ ἀνθρωπότητα δὲν ἔπαυσε νὰ τὰ κοιτᾶει με κάποιον μυστικὸ καρδιοχτύπι, ἐνῶ τὸ σύμπαν πλαταίνει ὡς ἐκεῖ πὸν δὲ φτάνει ἡ ζωηρότερη φαντασία. Γεμίζει κατάνυξη τίς ἠνυχές ἡ καινούργια κοσμικὴ εἰκόνα. Ὡστόσο θέση γιὰ ἐξωκοσμικὸν θεὸν δυσκολεύεται νὰ βρεῖ μέσα στὸ ἄπειρον ἡ διάνοια.

Ὁ θεὸς εἶναι ἡ μέσα στὰ χτίσματα δύναμη, ἡ σοφία πὸν ἰπλώνει στὸ ἄπειρον. «Βγάλε τὸ θεὸ ἀπὸ τὴν πλάση και δὲ μένει τίποτε»: «tolle deum a creatura et remanet nihil» λέγει ὁ γερμανὸς ἐπίσκοπος Νικόλαος Cusanus (1401—1464). Περιέργοι

τόνοι λατρείας ἀκούγονται ἀπὸ τὲς σελίδες τοῦ βιβλίου τοῦ Κοπέ-
νικου, πὸν πῆγαινε νὰ θεμελιώσῃ τὴ μαθηματικὴ ἀστρονομία.
Πατριίδα τοῦ πανθεισμοῦ εἶναι ἡ Ἰταλία, ὅπως τοῦ ντεϊσμοῦ
ἔγινε ἡ Ἀγγλία. Ὁ Pomponatius (1462—1524), ὁ Vanini
(1585—1619), ὁ Campanella (1568—1639) θυσιάζουσι στὸ νέο
θεὸ καὶ ὁ Giordano Bruno (1548—1600) τὸν ψάλλει μὲ πάθος.

Ὁ πανθεισμός ὅμως στὰ νεότερα χρόνια δέχθηκε μὲ τὸ ὄνομα
τοῦ Σπινόζα (1632—1677) πὸν τοῦ ἔδωσε τὴ συστηματικὴ καὶ αὐ-
στηρὰ λογικὴ, τὴ γεωμετρικὴ ὅπως λέγει ὁ ἴδιος μορφῆ.

Ὁ θεὸς εἶναι τὸ ἀπόλυτο, εἶναι ἡ μιὰ αἰώνια ἄπειρη οὐσία. Τὴν
ἀντίληψη αὐτὴ τοῦ θεοῦ τὴ βγάζει ἀπὸ τὸν ὄρισμό τῆς οὐσίας, πὸν εἶναι
μιὰ παραλλαγή τοῦ καρτεσιανοῦ ὀρισμοῦ. Ὁ Descartes εἶχε ὀρίσει:
«οὐσία εἶναι ἐκεῖνο πὸν ὑπάρχει ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του καὶ νιώθεται ἀπὸ
τὸν ἑαυτὸ του». Ὁ Σπινόζα γράφει: «λέγοντας οὐσία ἔννοῶ κάτι πὸν
ὑπάρχει ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του καὶ πὸν νιώθεται ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, πάει
νὰ πεῖ ἐκεῖνο πὸν ἡ ἔννοιά του γιὰ νὰ σχηματιστεῖ δὲ χρειάζεται τὴν
ἔννοια κανενὸς ἄλλου». (Per substantiam intelligo id, quod in se est
et per se concipitur: hoc est id, cujus conceptus non indiget con-
ceptu alterius rei, a quo formari debeat, Eth. I, ὄρισμ. 3). Μ' ἄλλα
λόγια οὐσία εἶναι κάτι πὸν γιὰ νὰ ὑπάρχει δὲ χρειάζεται τὴν ἴσραξη
κανενὸς ἄλλου, δὲν ἔχει τὴν αἰτία του ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, εἶναι
ὅπως λέγουσι αἰτία τοῦ ἑαυτοῦ του, δὲν ἀνήκει σὰν ἰδιότητα σὲ κάτι
ἄλλο. Σύμφωνα μὲ τοὺς χαρακτηρισμοὺς αὐτοὺς ἡ οὐσία δὲν μπορεῖ
νὰ εἶναι παρὰ μιὰ, γιατί, ἂν ἦταν μιὰ δευτέρη θὰ τὴν περιορίζε, θὰ
τῆς ἔδινε τὴ σχετικότητα. Αὐτὴ ἡ μιὰ, ἡ αἰώνια, ἡ ἀπόλυτη καὶ αὐτοπό-
στατη οὐσία, εἶναι τὸ μόνο καὶ μόνιμο βῆθος τοῦ κόσμου, εἶναι ὁ θεὸς
εἴτε ἡ φύσι, ἡ γεννήτρα φύσι, ἡ «natura naturans». Ἔχει ἄπειρα γνω-
ρίσματα. Ἀπ' αὐτὰ ὅμως ἔμεις γνωρίζουμε δυὸ μόνο, τὰ δυὸ κατηγο-
ρούμενα (attributa), τὴ νόση (cogitatio) καὶ τὴν ἔκταση (extensio), τὸ
πνεῦμα δηλαδὴ καὶ τὴν ὕλη πὸν μὲ λογικὴ ἀναγκαιότητα βγαίνουν ἀπὸ
τὴν οὐσία. Ἀπὸ τὰ attributa αὐτὰ καὶ μὲ τὴν ἴδια ἀναγκαιότητα βγαί-
νουν οἱ διάφορες ἀτομικὲς μορφές, τὰ μερικὰ καὶ συμπτωματικά ὄντα,
ἀπὸ τὴ νόση τὰ πνεύματα, οἱ διάφορες ψυχές, ἀπὸ τὴν ἔκταση τὰ
ὕλικά πράγματα, τὰ σώματα. Ἀντίθετα στὴν οὐσία καὶ τὰ κατηγορηματά
τῆς, δηλαδὴ στὴ natura naturans, τὰ μερικὰ καὶ συμπτωματικά εἶναι
ἡ γεννημένη φύσι, ἡ «natura naturata».

Μ' ἄλλα λόγια ὁ θεὸς τοῦ Σπινόζα εἶναι ἡ μιὰ ἀπόλυτη
καὶ αἰώνια οὐσία, ἡ αἰτία τοῦ ἑαυτοῦ τῆς καὶ μαζὶ αἰτία ὄλων πὸν
ὑπάρχουν ἢ πὸν γίνονται στὸν κόσμῳ. Ἡ ὑπόθεση ὅμως δὲν
πηγαίνει χωρὶς δυσκολίες. Γιὰ βασικά γνωρίσματα τοῦ θεοῦ πῆ-
ραμε τὴ νόση καὶ τὴν ἔκταση καὶ παραδεχθήκαμε, πὸς ἡ δη-
μιουργία γίνεται μὲ λογικὴ ἀναγκαιότητα. Πὸς πρέπει νὰ σκε-
φτοῦμε τὴ θεϊκὴ νόση καὶ πὸς τὴν ἀναγκαιότητα;

Τὴ θεϊκὴ νόση δὲν πρέπει νὰ τὴ σκεφτοῦμε ἀνθρωπομορ-
φικά σὰ διανόηση καὶ σὰ βούλησι. Στὶς δυὸ περιπτώσεις ἔχουμε
ἀπλή ὁμωνυμία. Ἡ θεϊκὴ νόση, μᾶς λέγει ὁ Σπινόζα, μοιάζει
τὴν ἀνθρώπινη ὅσο ὁ ἀστερισμός τοῦ Σκύλου τὸ σκύλο πὸν γαβ-

γίξει. Τῇ δυσκολίᾳ τὴν ξεφεύγει μὲ μιὰν ὑπόθεσιν πὸν μᾶς θυμίζει τὸν Ἀριστοτέλη. Ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἄμεση νόησις, κατανόησις, νόησις τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἐπίσης ἡ ἔκτασις, τὸ δεύτερον κατηγορημα τῆς οὐσίας, ὅσο ἀναφέρεται στὸ θεό, εἶναι μιὰ ἔκτασις ἀδιαιρέτη.

Ὅσο γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς παραγωγῆς, ὁ Σπινόζα ἔχει μιὰν ἀποψὴ πὸν πάει σὲ βάθος. Ὁ θεὸς ἐνεργεῖ ἐλεύθερα, πάει νὰ πει σύμφωνα μὲ τὴ φύσιν του. Ὅταν λέμε ὁ θεὸς εἶναι ἐλεύθερος εἴτε αἰτία τοῦ ἑαυτοῦ του, δὲν ἐννοοῦμε πὼς μπορούσε τὰ πράματα τοῦ κόσμου νὰ τὰ κάνει διαφορετικὰ ἀπ' ὅτι εἶναι—αὐτὸ θὰ ἦταν ἀτέλεια γιὰ τὸ θεό—παρὰ πὼς ἡ βαθύτερη ἐλευθερία εἴτε ἡ ἀνάγκη τῆς θεϊκῆς οὐσίας θέλει νὰ γίνουν τέτοια ὅπως εἶναι. Ὅλα πηγάζουν ἀπὸ τὴ θεϊκὴ φύσιν, ὅπως ἀπὸ τὴ φύσιν τοῦ τρίγωνου, ἀπὸ τὸν ὄρισμό του, πηγάζει, πὼς οἱ τρεῖς γωνίες του εἶναι ἴσους μὲ δυὸ ὀρθές. Κι ὅπως οὐσία κι ὑπαρξὴ γιὰ τὸ θεό εἶναι τὸ ἴδιο, ὅπως δηλαδὴ ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας του κλείνει μέσα τῆς τὴν ὑπαρξὴ του, ἔτσι νόησις καὶ βούλησις τοῦ θεοῦ εἶναι τὸ ἴδιο πράμα. Ὁ ἀπλοϊκὸς κι ὁ ἄμαθος ἄνθρωπος νομίζει πὼς κινεῖται καὶ ζεῖ ἐλεύθερα, ἐνῶ στὸ βάθος ὑπακούει κι αὐτὸς στὴ γενικὴ ἀναγκαιότητα. Κι αὐτὸ εἶναι γιὰ καλὸ του, γιὰτὶ διαφορετικὰ ἢ ζωὴ θὰ ἦταν χάος κι ἀναρχία. Κάνοντας ἕνα τὸν ἑαυτὸ του μὲ τὴν ἀναγκαιότητα αὐτὴ τοῦ κόσμου, κανονίζοντας τὴ βούλησιν καὶ τοὺς πόθους του μὲ τὸ ρυθμὸ τῆς κοσμικῆς εἴτε τῆς θεϊκῆς λειτουργίας ὁ σοφὸς φτάνει στὴ γαλήνη καὶ στὴ μακαριότητα.

Ἡ διανόησις τοῦ Σπινόζα μ' ὅλο τὸ καυλὶ τῆς μεσαιωνικῆς διαλεκτικῆς καὶ τῆς μεσαιωνικῆς ὁρολογίας εἶναι μοντέρνα καὶ προοδευτικὴ καὶ προλαβαίνει πολλὰς νεότερες ἀπόψεις. Ὅλα αὐτὰ τὰ attributa καὶ οἱ modi κι ἡ natura naturans καὶ naturata κρατοῦν τὴν ἀρχὴ τους ἀπὸ τὴ σχολαστικὴ φιλοσοφία καὶ τὲς μεσαιωνικὰς παραλλαγὰς ἀριστοτελικῶν δοξασιῶν. Παίρνουν ὅμως διαφορετικὸ νόημα στὸ Σπινόζα. Ἡ δυναρχία παραμερίζεται, φτάνουμε σ' ἕνα ὑλιστικὸ στὸ βάθος μονισμό, ὁ νετεριμνισμὸς θεμελιώνεται μ' ἕνα τρόπο πὸν νὰ συμβιβάζεται μὲ τὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ. Ἐπίσης εἶναι συμπτωματικὸς, ἐπιβολὴ τῆς ἐποχῆς, ὁ αὐστηρὰ λογικὸς, ὁ γεωμετρικὸς τύπος, ὁ ordo geometricus ὅπως λέγει ὁ ἴδιος, πὸν δίνει στὰ διανοήματά του. Οἱ ὄρισμοί εἶναι καμωμένοι a posteriori γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν ἀντιλήψεις καὶ βλέψεις τοῦ φιλοσόφου, σχηματισμένες ἀπὸ ἐμπνεύσεις κι ἐλεύθερες συλλήψεις κι ἀπὸ ἠθικὰς ἀνάγκες. Ἡ σπινόζικὴ θεωρία εἶναι καμωμένη ἀπὸ δυὸ κομμάτια, ἕνα νατουραλιστικὸ, καθαρὰ μηχανιστικὸ, τὴ φύσιν ἢ τὸ θεό, κι ἕνα συναισθηματικὸ, ἀπομεινάρει ἀπὸ θρησκευτικὴ διάθεσις, ἀπὸ τὴ συγκίνηση ἐμπρὸς στὸ κοσμικὸ μεγαλεῖο κι ἀπὸ τὸν πόθο γιὰ ἔνωση καὶ συνταυτισμὸ μ' αὐτό.

Τὰ δυὸ κομμάτια, ἀσυμβίβαστα στὴ φύση τους, μένουν πάντα χωρισμένα μ' ὄλη τὴ δυνατὴ προσπάθεια ποὺ ἔκανε γιὰ νὰ τὰ συμβιβάσει καὶ νὰ βρεῖ τὴ λογικὴ τους συνάφεια. Ἡ ἔνωσή τους γίνεται μ' ἀκαθόριστες ὑποθέσεις, μ' ἐνέργειες μυστικές. Ἡ διάθεση τοῦ Σπινόζα εἶναι στὸ βάθος μυστικὴ, ποὺ πῆρε μορφή ὀρθολογική, εἶναι ὀρθολογικός μυστικισμὸς ποὺ παίρνει τὸ θεὸ γιὰ σωτῆρα τῶν ψυχῶν καὶ γιὰ μοναδικὴ πηγὴ τῆς εὐτυχίας.

Μὲ τὴ μυστικὴ καὶ συντηρητικὴ αὐτὴ πλευρὰ μίλησε ὁ σπινοζισμὸς στοὺς μεταγενέστερους, σ' ἓνα Mendelssohn, σ' ἓνα Lessing, σ' ἓνα Goethe, ἐνῶ ἡ φυσιοκρατικὴ καὶ ντετερμινιστικὴ του τάση, ὁ παραμερισμὸς τῆς θεϊκῆς προσωπικότητας κλπ., σκανδάλισαν τὶς συνειδήσεις τὸν καιρὸ ποὺ πρωτοφανερῶθηκε. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ὁ ἀσκητικὸς σοφός, ὁ ἔξαιρετικὸς ἄνθρωπος, ἀκουσε τὶς χειρότερες συκοφαντίες καὶ γιὰ πολὺν καιρὸ πέρασε σὰν ἓνα ἀπὸ τοὺς τρεῖς πλάνους κι ὁ χειρότερος κοντὰ στὸν Hobbes καὶ τὸν Herbert Cherbury. De tribus impostoribus εἶναι ἡ ἐπιγραφή ἑνὸς βιβλίου τῆς ἐποχῆς (1680).

Ἐνῶ ὁ Σπινόζα ἔχει συμπάθειες στὴ φυσιοκρατία καὶ κἀνεὶ τὴν ἐντύπωση πὼς γέρονε στὸν ὕλισμό, ἕναν ἀποφασιστικὰ σπιριτουαλιστικὸ πανθεῖσμό δίδαξε ἐνάμισι αἰῶνα ἀργότερα ἡ γερμανικὴ ρωμαντικὴ σχολή, ὁ Fichte, ὁ Schelling καὶ πιὸ συστηματικὰ ὁ Hegel. Ὁ θεὸς τοῦ Hegel δὲν εἶναι τὸ «καθ'αυτὸ» οὔτε ἓνα ἀπὸ τὰ σκαλοπάτια, ποὺ περνάει στὴν ἐξέλιξή της ἡ ἰδέα παρὰ ἡ ἴδια ἡ «ζωντανὴ λειτουργία» ποὺ κάνει τὴν ἰδέα νὰ θέσει τὸ ἀντίθετό της, τὸν κόσμο, νὰ γίνει κόσμος καὶ νὰ ξαναγαυρίσει στὸν ἑαυτὸ της, νὰ ξαναγίνει δηλαδή συνείδηση στὸν ἄνθρωπο καθὼς γνωρίσαμε ἀναλυτικότερα.

Ὁ θεὸς δὲν εἶναι καθ'αυτὸ οὔτε ἡ ἰδέα οὔτε ἡ φύση παρὰ ἡ ἰδέα ποὺ νιώθει τὸν ἑαυτὸ της, ὁ νοῦς δηλαδή, ὁ ἀπόλυτος νοῦς ποὺ φτάνει σὲ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἡ αὐτοσυνείδηση αὐτὴ γίνεται μέσα στὸν ἀνθρώπινο νοῦ καὶ μὲ τὴν ἐξέλιξη κατατάει ὄλο καὶ ζωηρότερη, ὄλο καὶ βαθύτερη. Ὁ θεὸς λοιπὸν πραγματώνεται ὄλο καὶ περισσότερο μέσα στὴν πνευματικὴ πραγματικότητα. Ἡ ἐγγελιανὴ ἀποψη εἶναι τύπος σπιριτουαλιστικοῦ πανθεῖσμου. Στὸ βάθος ὅλα εἶναι νοῦς κι ἀπ' αὐτὸν πηγάζουν ὅσα βλέπουμε στὸν κόσμο ὄχι πιά μὲ λογικὴ ἢ φυσιοκρατικὴ ἀναγκαιότητα παρὰ μὲ πνευματικὴ λειτουργικότητα.

Ὁ πανθεῖσμός λοιπὸν ἀπὸ ἐσωτερικὴ ἢ καλύτερα λογικὴ ἀνάγκη παίρνει τοὺς δυὸ τύπους: τὸ ρεαλιστικὸ ἢ νατουραλιστικὸ καὶ τὸν ἰδεαλιστικὸ ἢ σπιριτουαλιστικὸ.

Ὁ πρῶτος ὀρίζει τὴν καθολικὴ ἐνότητα δυναμικά, ἐνεργητικά, φυσιοκρατικά. Κάνει ἓνα θεὸ καὶ φύση, ποὺ τὴ φαντάζεται προικισμένη μὲ ζωὴ καὶ πνεῦμα. Τέτοιες δοξασίες εἶχαν οἱ ὕλοζωιστὲς κι οἱ Στωικοὶ στὴν Ἀρχαιότητα, ὁ Bruno στὴν Ἀναγέννηση, ἀργότερα ὁ Σπινόζα κι ὁ Goethe, στὰ τελευταῖα ὁ Haeckel. Ὁ δεύτερος, ὁ ἰδεαλιστικὸς δι-

λαδή, τὴν ἐνότητα τῆ θεωρεῖ νοητική, νοῦ ἢ λογικὸ πού ξετυλίγεται σὲ βαθμοὺς καὶ σκαλοπάτια.

Οἱ ἀποχρώσεις δὲ μᾶς ἐνδιαφέρουν πολὺ. "Ἄν αὐτὸ πού παρουσιάζεται σὰν πραγματικότητα τὸ πάρεῖς γιὰ ὕλικό, θὰ ἔχεις ἕναν ὕλιστικὸ πανθεῖσμό, ἂν τὸ πάρεῖς σὰ δυὸ πραγματικότητες ἰσότητες, πού ὁμως κάνουν ἐνότητα, θὰ ἔχεις τὸ μονιστικόν. "Ἄν πάλι τὸ νοῦ εἶτε τὴν ἰδέα τὴν πάρεῖς σὰ νόηση, θὰ ἔχεις τὸ νοησιαρχικόν, τὸν ἰντελλεκτουαλιστικὸ πανθεῖσμό, ὅπως εἶναι ὁ παλλογισμὸς τοῦ Hegel, ἂν τὴν πάρεῖς σὰ βούληση, ἔχεις τὸ βουλητικὸ πανθεῖσμό, δηλαδὴ Schopenhauer. "Ἄν τέλος σοῦ ἀρεσεῖ τὸ ἀνάμιχτο, βάλε νόηση καὶ βούληση μαζὶ κι ἔχεις τὸν... ἀσύνειδο πανθεῖσμό τοῦ Eduard von Hartmann.

Δὲ χρειάζεται νὰ προσθέσω τίποτε γιὰ νὰ καταλάβει κανεὶς πὼς σ' ὄλα αὐτὰ ἔχουμε καθαρὸ βερμπαλισμό. Τί πάει νὰ πεῖ θεὸς καὶ κόσμος εἶτε θεὸς καὶ φύση εἶναι ἕνα; Στὴ συντροφιά αὐτῆ οἱ δυὸ πραγματικότητες, σωστότερα οἱ δυὸ ἀσυμβίβαστες ἔννοιες παίζουν ἄσκημο παιχνίδι ἢ μιὰ στὴν ἄλλη. "Ἄν ὁ βαθυτέρος πυρρήνας τῆς πραγματικότητος εἶναι ὁ θεός, σβήνει ὁ ρόλος τοῦ δευτέρου συνθέταιρου. Κάθε εἶναι καὶ γίνεσθαι καταντάει τὸ εἶναι καὶ τὸ γίνεσθαι τοῦ θεοῦ. Πῶς ὁμως νὰ ἐξηγήσουμε τότε τὴν ἀνεξαρτησία τῶν ἄτομων πού τὴ μαρτυρεῖ ἡ ἐμπειρία; Ὁ σπινοζικὸς πανθεῖσμός πού δίνει ὅλη τὴ βαρύτητα στὸ θεόν, ξεγράφει σχεδὸν τὸν κόσμον, καταντάει ἀκοσμικὸς ὅπως εἶπαν. Ἐτσι ὁμως πληθαίνουν τὰ βάσανα. Εἶναι μέτοχος ὁ θεὸς κι ὑπεύθυνος γιὰ τὶς ἀτέλειες καὶ τὸ κακὸ πού βλέπουμε στὸν κόσμον, ἀκόμα καὶ γιὰ τὶς ἀηδίες καὶ τοὺς ἀνυπόφορους πού μᾶς τριγυρίζουν;

"Ἄν πάλι σκεφτοῦμε φυσιοκρατικότερα, ἂν δώσουμε βαρύτητα στὴ φύση, γιὰτὶ αὐτὸ πού λέμε φύση νὰ εἶναι μαζὶ καὶ θεός; "Ἄν πρόκειται γιὰ συνώνυμα, ὁ θεὸς καταντάει μιὰ ἔκφραση κι ὁ πανθεῖσμός σκεπασμένη ἀθεΐα. "Ἄν οἱ δυὸ ἐκφράσεις θεὸς καὶ φύση σημαίνουν δυὸ διαφορετικὰ πράγματα, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ὀρίσουμε καθαρότερα τὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ καὶ περισσότερο ἀκόμη νὰ παρατήσουμε τὸν ὄρο πανθεῖσμός. Ἐνῶ στὴν πρώτη περιπτώσῃ φτάνουμε στὸ μονισμό, τώρα τραβάμε στὸ ντουαλισμό, πλουραλισμό καὶ ὅτι ἄλλο θέλετε. Μὰ ἡ ἔννοια τοῦ πανθεῖσμοῦ, τὸ ἐν τὸ πᾶν, δὲν ἀφήνει τόπο σὲ δευτέρῃ ἔννοια κι ἀκόμα λιγότερο σὲ δευτέρῃ πραγματικότητα.

Ὁ πανθεῖσμός εἶναι ἀπὸ τοὺς τρόπους πού σοφίστηκαν γιὰ νὰ προφυλάξουν τὸ θεὸ ἀπὸ τὶς δυσκολίες τοῦ θεϊσμοῦ. Νόμισαν πὼς εἶται ξεφεύγουν τοὺς δυὸ σκόπελους, τὴν προσωπικότητα τοῦ θεοῦ καὶ τὴ σχέση τοῦ ἐξωκοσμικοῦ θεοῦ μὲ τὸν κόσμον. Μὰ θεός ἀπρόσωπος εἶναι μιὰ ἀντίφραση, ἐνῶ ἡ ἀνάμιξη θεοῦ καὶ κόσμου δὲν ἐπικολύνει ὑπερβολικὰ τὸ πρόβλημα γιὰ τὶς σχέσεις τους. Γι' αὐτὸ βλέπουμε τὸ νεότερο πανθεῖσμό, καὶ σ' αὐτὸ δὲν κάνει ἑξαίρεση οὔτε ὁ σπινοζικὸς, νὰ ξαναφέρνει τὴν παρὰσταση τοῦ

θεοῦ καὶ μαζί ν' ἀφήνει νὰ περάσουν παραστάσεις τῆς κοινῆς, τῆς ὁμαδικῆς θρησκείας, ὅπως λ. χ. ἡ παράσταση τοῦ πατρικοῦ θεοῦ, τῆς φιλανθρωπίας καὶ τῆς ἀγάπης στὸ πλάσμα του, ἡ χριστιανικὴ κατάνυξη, ἡ συγκίνηση κλπ. Αὐτὸ εἶναι ποὺ ἐρέθισε τὶς συνειδήσεις ὅπως καὶ τὸ μῦερδεμα τοῦ θεοῦ μὲ τὴ φύση, ποὺ ὁ χριστιανὸς ἀπ' ἀνάκαθε τὴ θεώρησε κατοικία τοῦ πονηροῦ.

Περισσότερο ὅμως ἀπὸ τὶς λογικὲς ἀδυναμίες ὁ πανθεισμός ζημιώθηκε ἀπὸ τὸ ξεγλύστρημα στὴ ριχὴ φυσιολατρεία, σ' αὐτὸ ποὺ μοροῦμε νὰ τὸ ποῦμε φλαμμαριονισμό, (ἀπὸ τὸ γάλλο ἀστρονόμο Camille Flammarion), «ὁ Θεὸς ἐν τῇ φύσει», «Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν θεοῦ», στοὺς σπαραξικάρδιους αἰσθηματισμοὺς γιὰ τὸν ἑναστρο οὐρανό, τὴν ἀνθισμένη φύση, γιὰ τ' ἀγριεμένα κύματα ποὺ σπάνουν στοὺς βράχους.

Ἀπὸ τὶς ἀδυναμίες αὐτὲς νόμισαν μερικοὶ πὼς γλυτώνουν τὸν πανθεισμό μὲ μιὰν ἄλλη κατασκευή. Ἡ ἔκφραση θεὸς εἶτε φύση δὲν εἶναι σωστή. Ἡ οὐσία τοῦ θεοῦ κλείνει μέσα της τὴ φύση, τὴν ξεπερνᾷ ὅμως. Ὡστε σωστὸ εἶναι νὰ λέγει κανεὶς ἡ φύση εἶναι μέσα στοῦ θεοῦ, περιέχεται στὴν οὐσία του, ὅχι ὅμως καὶ τὸ ἀντίστροφο Τὴν ἄποψη αὐτὴ ποὺ ὑποστηρίζει πὼς ὅλα εἶναι στὸ θεό, τὸ πᾶν ἐν θεῷ, πὼς ὅλα περιέχονται στὴ θεϊκὴ οὐσία, τὴν εἶπαν πανενθεισμό, μ' ἓνα ὄρο ποὺ τὸν ἐφκίαξε ὁ γερμανὸς φιλόσοφος Karl Krause (1781—1832).

Ὁ πανενθεισμός εἶναι ἓνας συνδυασμός εἶτε συμβιβασμός τοῦ θεϊσμοῦ καὶ τοῦ πανθεισμοῦ, δέχεται τὸ θεὸ σὰν ἐνδοκοσμικὸ κι ἐξωκοσμικὸ μαζί καὶ τὸν φαντάζεται σὰ μιὰ συνθετικὴ ἐνόητα, ποὺ κλείνει μέσα της ἓνα σύστημα ἀπὸ μέλη, ἀπὸ τὰ μερικὰ ὄντα, ποὺ ἔχουν σχετικὴ αὐτοτέλεια. Σὰ γενικὴ καὶ κάπως ἀκαθόριστὴ ἰδέα τὸν ἔχουμε στὰ λόγια τοῦ στωικοῦ Κλεάνθη: «ἐν τούτῳ κινούμεθα καὶ ζῶμεν καὶ ἐσμέν», ποὺ τ' ἀναφέρει κι ὁ Παῦλος στὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων (17, 28). Ἀνάλογες ἐκφράσεις βρίσκουμε σὲ πολλοὺς μυστικούς, στὸν Πλωτῖνο, στὸν Αὐγουστῖνο, στὸν Eckhart, στὸν Cusanus. Πιὸ συνειδητὰ προβάλλει σὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς νεότερους. Ἐἶσι πανενθειστικὲς θεωροῦν μερικοὶ τὶς θεολογικὲς ἰδέες τοῦ Nicolaus Malebranche (1638—1715), τοῦ στοχαστικοῦ καὶ φίνου μεταφυσικοῦ τοῦ 17ου αἰώνα, ποὺ ἀκολούθησε στὶς γενικὲς γραμμὲς τὴν καρτεσιανὴ διδασκαλία.

Ἀποκροῦει ὅμως τὶς ἔμφυτες ἔννοιες καὶ διδάσκει, πὼς ἡ γνώση μᾶς ἐρχεται ἀπὸ ἄμεση ἀντίληψη, ἀπὸ θεία ἀποκάλυψη. Ὁ θεὸς εἶναι τὸ «καθολικὸ ὄν» (être universel), ποὺ ἀγκαλιάζει τὰ πάντα. «Ὅλα τὰ πλάσματα, ἄκόμα καὶ τὰ πιὸ ὑλικά καὶ τὰ πιὸ γήινα, εἶναι στὸ θεὸ μ' ἓνα τρόπο ὀλότελα πνευματικὸ. Τὸ σύμπαν εἶναι στὸ θεό. Ὁ θεὸς εἶναι ὅλα τὰ ὄντα, γιὰτὶ εἶναι ἄπειρος καὶ περιέχει ὅλα, δὲν εἶναι ὅμως κανένα ἀπὸ τὰ χωριστὰ ὄντα (Recherche de la vérité II, 5).

Ἀκόμα καὶ τὴν ἄποψη τοῦ Σπινόζα θέλησαν νὰ ποῦν μερικοὶ περισσότερο πανενθεϊστικῆ παρὰ πανθεϊστικῆ. Ὁ Krause ἔδωσε τὴν καθαρά θεωρητικὴ μορφή στὶς ἀπόψεις αὐτὲς καὶ μὲ πολλὴ ἐξυπνάδα καὶ χάρις τὶς ὑποστήριξε ὁ Fescher. Λεπτομέρειες γιὰ τὶς ἀπόψεις τοὺς δὲν πιστεύω νὰ θέλει ν' ἀκούσει ὁ ἀναγνώστης.

**ΟΙ ΑΠΟΔΕΙΞΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ**

Μιλώντας γιὰ θεὸ ὁ Musset γράφει κάποιον: «τῆς πιδ εὐγενικῆς διάνοιας ἡ ὑψηλότερη φιλοδοξία εἶναι ν' ἀποδείξει τὴν ὑπαρξή σου». Γιὰ νὰ εἶναι ὁμως ἀνάγκη ν' ἀποδειχτεῖ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ θὰ πεί πὼς ὑπάρχουν κάποιοι πού δὲν τὴν πιστεύουν. Καὶ μ' ὄλο πού κατὰ τὴ Γραφή: «ἄφρων εἶπεν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ ὅτι οὐκ ἔστι θεός», οἱ σοφοὶ κόπιασαν πολὺ γιὰ νὰ πείσουν τοὺς ἄφρονες αὐτοὺς, ἴσως καὶ τὸν ἑαυτὸ τοὺς στὶς ὥρες πού ἦταν ἄφρονες. Γιατὶ ἡ πίστις στὸ θεό, ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνικῆς ἐπιβολῆς, δὲν εἶναι ὀλοτέλα προφυλαγμένη ἀπὸ τοὺς πειρασμοὺς τῆς ἀμφιβολίας. Γι' αὐτὸ οἱ φιλόσοφοι πού ἔτυχε νὰ διαλέξουν τὴν «ἀγαθὴ μερίδα», ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα καὶ τὸ Σωκράτη ἴσαμε τὸ James καὶ τὸ Le Roy, τὸ Maritain καὶ τὸ Jaspers, ἔκαναν ὅ τι μπορούσαν γιὰ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ θεοῦ.

Ἔτσι γεννήθηκαν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα κι ἔδω μιά σειρά ἀπὸ συλλογισμοὺς κι ἐπιχειρήματα πού εἶναι γνωστὰ στὴ σχολικὴ φιλοσοφία μὲ τὸ ὄνομα ἀποδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ.

Οἱ ἀρχαῖες ἀποδείξεις εἶναι ἀκόμη ἀπλές. Ἡ πιδ γνωστὴ, ἡ κλασικὴ νὰ ποῦμε, στηρίζεται στὶς τελικὲς αἰτίες.

Ἡ σωκρατικὴ ἀπόδειξη εἶναι ἀκόμη πολὺ λαϊκῆ. Στηρίζεται στὰ θαυμάσια τοῦ κόσμου, στὴν τάξη καὶ σκοπιμότητα πού νομίζουμε πὼς βλέπουμε παντοῦ. Ὁ Πλάτων κούρασε περισσότερο τὸ μυαλό του γιὰ νὰ βρεῖ καινούργια ἐπιχειρήματα κοντὰ στὰ παλαιά. Ἔτσι ἔχουμε μιά σειρά ἀποδείξεις στὸν Πλάτωνα, ἀπὸ τὴν ποιητικὴ αἰτία, ἀπὸ τὴν κινητικὴ, ἀπὸ τὶς τελικὲς, πού ὁμως δὲν ξεπερνοῦν τὸν ἀπλοῖκό τύπο.

Βασικὴ μένει πάντα ἡ τελευταία. Στὴν ἐνστασιν, πὼς ὁ σκοπὸς πού βρῆσκειται στὸ μέλλον δὲν μπορεῖ νὰ ἐνεργήσῃ στὸ παρόν, ὁ ἑλληνικὸς ὀρθολογισμὸς ἀπαντᾷ μὲ μιά διαλεκτικὴ κατασκευὴ. Ὁ νοῦς, ἡ πρόβλεψη πού κανονίζουν τὴν κοσμικὴ λειτουργία, κατανοοῦν αἰτίες κοντὰ στὶς ἄλλες αἰτίες κι ἀφορμὲς πού δουλεύουνε μέσα στὰ πράματα, σωστὲς κινητήριες δυνάμεις.

Πιδ ραφιναρισμένη στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ σχολαστικὴ φιλοσοφία ἐφκίαξε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ ὀλόκληρο σοφὸ σύστημα ἀποδείξεις πού ἔζησαν αἰῶνες, πέρασαν στὴ νέα φιλοσοφία, ἔδωσαν ἀφορμὴ σὲ ἀτέλειωτες συζητήσεις κι ἐπίασαν σημαντικὸ τόπο στὰ παλαιότερα βιβλία τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Descartes τὶς ξαναδούλεψε καὶ τὶς ἔδωσε καινούργια μορφή, ὁ Κάντ ἔκανε αὐστηρὴ κριτικὴ γιὰ νὰ δείξει τὴ μηδαμινὴ τοὺς ἀποδεικτικὴ ἀξία. Ἀπὸ

αὐτὸν ἔρχονται οἱ ὀνομασίες πὺν θὰ τὶς γνωρίσουμε παρακάτω.

Δὲν μπαίνω σὲ λεπτομέρειες. Θὰ παραμερίσω ἐπίσης τὸ βάρος τῆς ἱστορικῆς εἰδησεογραφίας. Θέλω μόνο νὰ δώσω μίαν ἰδέα γιὰ τὶς λογικὲς αὐτὲς ἀκροβασίες, πὺν εἶχαν ἄλλοτε κεντρικὴ θέση στὴν ἀνθρώπινη διανόηση.

Οἱ ἀποδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ στηρίζονται εἴτε στὸν καθαρὸ λόγο εἴτε στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, τὸ φυσικὸ ἢ τὸν ἠθικὸ. Οἱ πρῶτες εἶναι οἱ λεγόμενες μεταφυσικὲς, οἱ δευτέρες φυσικὲς, οἱ τελευταῖες ἠθικὲς ἀποδείξεις.

1) Ἡ ὄντολογικὴ ἀπόδειξη, γαλλ. argument ontologique, γερμ. ontologischer Beweis, εἶναι ἡ πιὸ ἑακουστὴ καὶ χάριξη περισσότερη ἐχτίμηση, γιὰτὶ ἰσχυρίζεται πὺς πιστοποιεῖ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ μὲ τὸν καθαρὸ λόγο, a priori, χωρὶς νὰ καταφύγει στὴν ἐμπειρία. Βγάζει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὴν ἐννοιά του, ἀπὸ τὸν ὄρισμό του, ἀναλύοντας τὰ οὐσιαστικὰ του γνωρίσματα, τὴν essentia του. Στηρίζεται στὸν ὄρισμό τοῦ θεοῦ: ὄν τέλειο, κι ὁ ἀποδειχτικὸς συλλογισμὸς παίρνει τὸν ἀκόλουθο πολὺ ἀπλὸ τύπο: Ὁ θεὸς εἶναι ὄν τέλειο, δὲν μπορεῖ τὸ τέλειο νὰ εἶναι χωρὶς ὑπαρξὴ, ἄρα ὁ θεὸς ὑπάρχει ὑποχρεωτικά.

Κεντρικὴ τῆς ἰδέας εἶναι πὺς ὁ ὄρισμὸς τοῦ θεοῦ ὄν τέλειο ἔχει μέσα του κρυμμένη, τυλιγμένη τὴν ἐννοία τῆς ὑπαρξὸς. Ἀπὸ τὴν ἐννοία ὄν τέλειο βγαίνει ἡ ὑπαρξὴ ἀναλυτικά, ὅπως ἀπὸ τὴν ἐννοία τρίγωνο οἱ τρεῖς γωνίες. Νὰ λὲς ὄν τέλειο κι ὄν πὺν ὑπάρχει εἶναι ταυτολογία, ὅπως τρίγωνο καὶ σχῆμα μὲ τρεῖς γωνίες. Αὐτὸ ἐννοοῦν, ὅταν λέν, πὺς ἡ essentia τοῦ θεοῦ κλείνει μέσα τῆς τὴν existentia. Τὸ τέλειο τὸ παίρνουν περισσότερο σὲ ὄντολογικὴ παρά σὲ ἠθικὴ ἐννοία. Πάει νὰ πεῖ γεμάτο, πὺν ἔχει ὅλα τὰ δυνατὰ γνωρίσματα τοῦ εἶναι, τὸ πιὸ πραγματικὸ, ens realissimum.

Ἡ ὄντολογικὴ ἀπόδειξη ἔχει μακρόχρονη ζωὴ καὶ παρουσιάζεται μὲ διάφορες παραλλαγές. Κλωσθήθηκε μέσα στὴ χριστιανικὴ θεολογία καὶ πῆρε τὴν πρώτη ὀριστικὴ διατύπωση τὸν 11ο αἰῶνα σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς παλαιότερους σχολαστικούς, στὸν πλατωνικὸ καὶ ρεαλιστὴ μὲ τὴ μεσαιωνικὴ ἐννοία Ἅγιο Ἄνσελμο, ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Canterbury (1033—1109). Ἀργότερα ὁ Descartes τὴν παρουσίασε μὲ πιὸ σφιχτοδεμένη μορφή (πρβ. σ. 230).

Σήμερα μᾶς φαίνεται περίεργο πὺς ὁ ἀνθρώπος σταμάτησε σὲ τέτοια ἐπιχειρηματολογία. Ἀντιλογίες δὲν ἔλειψαν ὡστόσο. Ὁ μοναχὸς Gaunilo, ἐνῶ ἀκόμα ζοῦσε ὁ Ἄνσελμος, ἔκανε τὴν παρατήρηση, πὺς πρέπει νὰ ξεχωρίσουμε τὴν ὑπαρξὴ στὴ νόηση καὶ τὴν ὑπαρξὴ στὴν πραγματικότητα κι ἀργότερα κορυφαῖοι σχολαστικοί, ὅπως ὁ Θωμάς, ὁ Duns Scot ἀπόκρουσαν τὴν ὄντολογικὴ ἀπόδειξη. Τὸ πὺς κρατήθηκε ὅμως τόσους αἰῶνες καὶ ἀνθρώποι σὰν τὸν Descartes καὶ τὸ Leibniz ξαναγύρισαν σ' αὐ-

τῆ καὶ τὸ πὼς θεωρήθηκε σταθμὸς στὴ διανόηση ἢ καντιανὴ κριτικὴ, εἶναι μιὰ ἄλλη μαρτυρία, πὼς ἰδέες καὶ συνείδηση μαζί ξετυλίγονται διαλεκτικά. Ἡ σημερινὴ συνείδηση νιώθει πολὺ καθαρά αὐτὸ πὸν εἶπα πολλὲς φορές, πὼς γέφυρα ἀπὸ τὴ νόηση στὴν ὑπαρξὴ δὲν ὑπάρχει. "Ἄλλο νὰ συλλογιέμαι κάτι κι ἄλλο νὰ ὑπάρχει πραγματικά.

Κάποιοι θέλησαν νὰ ποῦν πὼς τὴν ὑπαρξὴ τοῦ τέλειου ὄντος δὲν τὴν ἀποδείχνουμε μὲ διάμεση διανόηση, μὲ συλλογισμούς, παρὰ τὴ νιώθουμε μὲ ἄμεση σύλληψη, μὲ τὴν intuition. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ πραγματικότητα δὲν εἶναι κάτι τὸ ὑπερβατικὸ, παρὰ ἡ νόηση ἢ ἴδια, πὸν νιώθει τὸν ἑαυτὸ της μὲ τὴν ἐνόραση τοῦ cogito. "Ἔτσι ὅμως ξεγλιστροῦμε στὸν πανθεισμό, μάλιστα στὸν ἰδεαλιστικὸ. Ὁ Hegel ἔλεγε πὼς «ἴσα ἴσα ἡ ἐνότητα αὐτὴ τῆς ἔννοιας καὶ τοῦ εἶναι κáνον τὸ θεό». Ἀπὸ μιὰ τέτοια ὅμως ἀντίληψη δὲν πιστεύω νὰ εἶναι ἐνθουσιασμένος ὁ ὀρθόδοξος θεϊσμός.

2) Ἡ κοσμολογικὴ ἀπόδειξη, γαλλ. argument cosmologique, γερμ. kosmologischer Beweis, πιὸ λαγαρή, πιὸ κοντὰ στὸν ἑλληνικὸ ὀρθολογισμό, ξεκινáει ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἀπὸ τὴν κοσμικὴ πραγματικότητα. Ὅλα στὸν κόσμον εἶναι πεπερασμένα κι ἐνδεχόμενα, contingents, καθορισμένα καὶ σχετικά. Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ παραδεχτοῦμε κάτι ἄπειρο, ἀναγκαῖο, ἀκαθόριστο κι ἀπὸλυτο, μιὰ πρώτη ἀρχὴ κι αἰτία τοῦ κόσμου, πὸν νὰ ἐξηγεῖ τὴν ὑπαρξή τους. Γι' αὐτὸ τὴν εἶπαν κι ἀπόδειξη ἀπὸ τὴν ἐνδεχομενικότητα τοῦ κόσμου, a contingentia mundi.

Μᾶς εἶναι γνωστὴ ἡ συλλογιστικὴ σειρά. Εἶναι ἡ ἀνάγκη στῆναι καὶ τὸ πρῶτον κινοῦν τοῦ Ἀριστοτέλη (προβ. σ. 349). Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνεβαίνει στὸ Σωκράτη καὶ στὸν Ἀναξαγόρα. Ὁ Πλάτων τὴ μεταχειρίστηκε καὶ περισσότερο οἱ Στωικοί.

Τὴν πρώτη συστηματικὴ διαμόρφωση τὴν πῆρε στὴ σχολαστικὴ φιλοσοφία. Ἀργότερα τὴν ξετύλιξαν ὁ Leibniz, ὁ Clarke, ὁ Wolff κ.ά. Ὁ Descartes τῆς ἔδωσε κάπως διαφορετικὴ μορφὴ κι ὁ Καντ τὴ θρυμμάτισε.

Ἀποφεύγω νὰ κουράσω τὸν ἀναγνώστη μὲ τὶς παραλλαγὲς ὅσο καὶ μὲ τὶς ἀντιλογίες πὸν συνάντησε ἡ ἀπόδειξη. Ἐπιχειρηματολογία κι ἀντιλογίες φέρνουν πάντα τὴ σφραγίδα τῆς ἐποχῆς. Γιατὶ ὅμως νὰ σταματήσουμε κάπου στὴν αἰτιολογικὴ κλίμακα; Ἡ ἄλυσίδα τῶν φαινομένων εἶναι ἀπέραντη κι ἡ φυσικὴ τάση ἢ καλύτερα ἡ ἀνάγκη τοῦ νοῦ εἶναι νὰ ζητάει κάθε φορὰ τὴν αἰτία τῆς αἰτίας. Τὸ σταμάτημα εἶναι αὐθαίρετο, σημαίνει κουράση κι ἀνάγκη ἡσυχίας. Ἡ πραγματικότητα εἶναι ἀτέλειωτη ροή. Τὸ σταμάτημα τὸ βρίσκουμε μόνο στὴν κοινωνία, ὅπου ἡ ἱεραρχία τῶν λειτουργῶν ἔχει τὸ κεφαλόσκαλό της. Γιατὶ νὰ μεταφέρουμε τὴν εἰκόνα αὐτὴ στὴν κοσμικὴ λειτουργία; Πιὸ πέρα ξέρουμε πὼς οἱ ἔννοιες ἀπὸλυτο, σχετικὸ, ἀναγκαιότητα κι ἐνδεχομενικὸ.

τητα είναι νοητικές κατασκευές, βοηθητικές έννοιες, πού δὲν ἔχουν νόημα, γιὰ τὸν κόσμο.

3) Ἡ τελεολογικὴ ἀπόδειξη, γαλλ. argument téléologique, γερμ. teleologischer Beweis, εἴτε τῶν τελικῶν αἰτίων, πού εἶναι γνωστὴ καὶ μὲ τὸ ὄνομα φυσικοθεολογική. Ἀπὸ τὴν τάξη καὶ σκοπιμότητα πού βλέπουμε στὸν κόσμο βγάζουμε τὸ συμπέρασμα, πὼς ὑπάρχει κάποιος πού βάζει τὴν τάξη, θέτει τοὺς σκοπούς, πού ἐνεργεῖ μὲ λογικὴ κι ἠθικὴ συνέπεια. Ἡ ἐπιχειρηματολογία παίρνει τὴν ἀκόλουθη σειρά: Ὑπάρχει σκοπιμότητα, δηλαδὴ τάξη κι ἁρμονία στὴ φύση, κάθε σκοπιμότητα ὅμως ὑποθέτει νοῦ, ἄρα ἡ φύση ἔχει αἰτία νοητικὴ.

Εἶναι ἡ πιὸ ἀπλή, ἡ πιὸ λαϊκὴ ἀπόδειξη. Στὴν κοινὴ ματιὰ ὁ κόσμος φαίνεται φτιαγμένος μὲ σκέψη καὶ σὰ νὰ μαρτυρεῖ τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴ σοφία τοῦ θεοῦ. Μὰ καὶ στὴν κάπως προχωρημένη συνείδηση, στὰ πρῶτα βήματα τῆς ἐπιστήμης, ἡ ἴδια ἐντύπωση. Παντοῦ στὸν κόσμο κυριαρχεῖ τάξη. Οἱ φυσικοὶ νόμοι δημιουργήματα γεμάτα βαθύ νόημα, ἡ κατασκευὴ τοῦ φυτοῦ καὶ τοῦ ζώου ζωντανὸ καλλιτέχνημα, προσαρμοσμένο στὸ γύρω κόσμο, τὸ ψάρι στὸ νερὸ, τὸ πουλὶ στὸν ἀγέρα. Μπορεῖ ὁ κόσμος, ὁργανωμένος τόσο θαυμάσια, νὰ εἶναι ἔργο τύχης εἴτε μηχανικῆς ἀνάγκης; Ὁ θεὸς φανερώνεται στὸ ἔργο του. Γι' αὐτὸ τὸ ὄνομα φυσικοθεολογικὴ ἀπόδειξη.

Κάτι τέτοιο σήμαινε ὁ ἀναξαγορικὸς νοῦς. Ὁ Σωκράτης ἔκανε κατάχρηση τῆς ἐπιχειρηματολογίας (Ἀπομν. Ι, 4 καὶ IV, 3). Ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης καὶ περισσότερο οἱ Στωικοὶ τὴ μεταχειρίστηκαν πολὺ συχνά. Στὸ Μεσαίωνα τὴν τελεολογικὴ ἀπόδειξη τὴ συστηματοποίησε ὁ Θωμάς. Στὰ νέα χρόνια τὴν περιποιήθηκαν οἱ κομψότεροι ἀπὸ τοὺς ἰδεαλιστές, ὁ Leibniz στὴ Γερμανία, ὁ Bossuet κι ὁ Fénelon στὴ Γαλλία.

Μόνο πού ἡ ἀποδεικτικὴ τῆς ἀξίας εἶναι μικρὴ. Ἡ τελεολογικὴ ἀπόδειξη στέκεται καὶ πέφτει μὲ τὴ γενικὴ τελεολογικὴ ἀποψη. Ὁ κόμπος εἶναι αὐτοῦ: βρέχει γιὰ νὰ φυτρώσει ἢ φυτρώνει γιὰτὶ βρέχει;

Οἱ ἀμφιβολίες δὲν ἔλειψαν στὴν Ἀρχαιότητα οὔτε καὶ στὴ Σχολαστικὴ φιλοσοφία. Ξέρουμε τὴν ἀντιπάθεια τῆς νεότερης ἐπιστήμης γιὰ τὶς τελικὲς αἰτίες, τὶς causas finales, πού τὶς θεώρησε ὑπεύθυνες γιὰ τὴ διανοητικὴ ἀποτελέσωση τῶν Μῶσων χρόνων. Ὁ Bacon τὶς ἐπολέμησε ζωηρά. Ὁ Descartes τὴν ἐνασχόληση μ' αὐτὲς τὴ θεώρησε ματαιοπονία, ὁ Spinoza τὶς χαραχίρησε γιὰ «καταφύγιο τῆς ἀγνοίας». Γι' αὐτὸ στὴ μεταφυσικὴ τοὺς κι οἱ δυὸ δὲν ἔδωσαν θέση στὴν τελεολογικὴ ἀπόδειξη. Ὁ Κάντ μ' ὅλη του τὴν πίστη στὴν ἐσωτερικὴ τελεολογία δίνει μικρὴ ἀξία στὴν τελεολογικὴ ἀπόδειξη. Ὁ Bergson πολέμησε μὲ τὸ δικὸ του τρόπο τὴν τελεολογία κι ὅσοι ἀπὸ τοὺς νεότερους κράτησαν κατὰ ἀπ' αὐτὴ, ἀπόφυγαν μ' ἐπιμέλεια τὸ αἴτημα πὼς κάθε τελεολογία ἀπαιτεῖ νόηση καὶ μίλησαν γιὰ μιὰ ἀσύνειδη σκοπιμότητα. Ἡ διαλεκτικὴ κι ἡ στενότερὴ τῆς ἐφαρμογὴ στοὺς ὁργανισμούς, ἡ ἐξελικτικὴ θεωρία, σκόρπισαν τελειωτικὰ τὴν καταχνιά ἀπὸ τὶς τελικὲς αἰτίες.

4) Ἡ ἠθικὴ ἀπόδειξη, γαλλ. argument moral, γερμ. mo-

ralischer Beweis, πού τή λένε και ήθικοθεολογική, ζητεί νά βγάλει τήν ύπαρξη τοῦ θεοῦ ὄχι ἀπό τήν τάξη τοῦ φυσικοῦ παρὰ ἀπό τήν ήθική τάξη και ἀπό τήν ήθική συνείδηση. Εἶναι δηλαδή μιὰ ἀπόδειξη a posteriori, ὅπως οἱ δυο τελευταῖες, και στο βάθος ψυχολογική.

Ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου πρῶτα φαίνεται πὸς μαρτυρεῖ γιὰ μιὰν ήθική τάξη στὸν κόσμο. Ὁ ἀνθρώπος νιώθει τὸ ήθικό, ἔχει τὸ ήθικό συναίσθημα. Ἐχει ἔπειτα τήν ἐντύπωση πὸς ὁ ήθικός νόμος πραγματώνεται ἔξω ἀπὸ τὸν ἴδιο, στὴν κοινωνία. Ἡ κρατική και κοινωνική μας ζωὴ στηρίζεται στὴν προϋπόθεση, πὸς λογικό και φρόνηση εἶναι καλύτερα ἀπὸ τὸν παραλογισμό και τὴν κουταμάρα, δίκαιο και ήθική καλύτερα ἀπὸ τὸ ἀδικο και τὴν ἀνηθικότητα. Ὅλοι ἔχουμε ἰδανικά, θέλουμε νὰ τελειοποιηθῶμε στὴν κατεύθυνση αὐτή, νὰ γίνουμε λογικότεροι, φρονιμότεροι, δικαιότεροι, ἀληθινότεροι, ἀνθρωπινότεροι και νιώθουμε ξεχωριστὴ χαρὰ, ἀν ἰδοῦμε κάτι τέτοιο νὰ γίνεται γύρω μας. Πιστεύουμε λοιπὸν σὲ μιὰν ήθική τάξη και ήθική αἰτιότητα και τὴν ἀρχὴ τῆς τὴν ἀνάγουμε στὸ θεό.

Θεολόγοι και ἀπολογητές, ὁ Καλβῖνος και ὁ Μελάγγθων, εἶχαν κάποιαν ἰδέα γιὰ τὴν τάξη αὐτὴ και γιὰ τὸ πόρισμα πὸς μπορούσε νὰ βγεῖ ἀπ' αὐτή. Μὰ ἡ ήθικοθεολογική ἀπόδειξη εἶναι κυρίως ἡ καντιανὴ ἀπόδειξη. Τὸν τύπο τῆς θὰ τὸν ἰδοῦμε πιὸ πέρα.

5) Ἡ ἀπόδειξη ἀπὸ τὴν κοινὴ ὁμολογία, e consensu omnium, ἀπὸ τὴ συμφωνία δηλαδή ὄλων τῶν λαῶν γιὰ τὴν ὑπαρξη τοῦ θεοῦ εἴτε ἀπὸ τὴν προδιάθεση ὄλων τῶν λαῶν γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἔννοιας τοῦ θεοῦ, κάτι πὸς φαίνεται νὰ πιστοποιοῦν οἱ ἔθνολογικὲς και ἱστορικὲς ἔρευνες.

Εἶναι μιὰ ἀπόδειξη ἀπλή και παλαιὰ ὅσο και ἡ τελεολογική. Σχετίζεται μὲ τὴ γενικότερη δοξασία πὸς ὑπάρχουν ὀρισμένες ἔννοιες, κρίσεις κλπ., κοινὲς σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ Ἀριστοτέλης μίλησε γιὰ τὶς κοινὲς αὐτὲς ἀντιλήψεις ἀντιθέτοιας στὶς ἀτομικὲς: «Ἄ γὰρ πᾶσι δοκεῖ ταῦτ' εἶναι φαιέν, ὁ δ' ἀναιρῶν ταύτην τὴν πίστιν οὐ πάνυ πιστότερα εἶρεῖ» (Ἡθικ Νικ. X 2. 1173 a). Ἀργότερα οἱ Στωικοί, οἱ νεότεροι περισσότερο, μίλησαν γιὰ τὴν κοινὴ ὁμολογία και σ' αὐτὴ στηρίζαν τὴν ὑπαρξη τοῦ θεοῦ. Τὸ ἐπιχείρημα τὸ πῆρε ὁ Κικέρων νερουλιάζοντις το κατὰ τὴ συνήθειά του και μίλησε γιὰ consensus omnium εἴτε nationum (Tuscul. I 16, 36), τὸ ἴδιο και ὁ Σενέκας κ. ἄ.

Ἡ ἀπόδειξη αὐτὴ εἶναι ἡ ἀδυνατότερη ἀπ' ὅλες. Ἡ καθολικὴ ὁμολογία, και ἀν ὑπάρχει, σημαίνει μόνο πὸς οἱ ἀνθρώποι ὅλοι ἔχουν τὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ, τὸ πολὺ πὸς πιστεύουν σὲ θεό. Ἄν ὁ θεός ὑπάρχει σὰν πραγματικότητα, γι αὐτὸ δὲ μᾶς λέγει τίποτε. Μπορεῖ νὰ εἶναι κοινὴ πλάνη, κοινὴ πλανημένη πίστη, πὸς γεννήθηκε ἀπὸ ψυχολογικὲς, κοινωνικὲς και φυσικὲς αἰτίες.

Ἐπειδὴ τὶς κοινὲς ἔννοιες τὶς εἶπανε και ἔμφυτες, ἡ ἀπόδειξη εἶναι πάνω κάτω ἡ ἴδια μὲ κείνη, πὸς θέλει νὰ στηριχτεῖ στὶς ἔμφυτες ἔννοιες.

6) Ἡ καντιανὴ κριτικὴ τῶν ἀποδείξεων. Ὁ Κάντ ὑπόβαλε σὲ αὐστηρὴ κριτικὴ τὶς ἀποδείξεις αὐτὲς γιὰ νὰ δείξει πὼς καμιὰ δὲ στέκεται. Ξεκινáει ἀπὸ τὴ γενικότερη ἀρχή, πὼς τὸ λογικὸ, ὁ καθαρὸς λόγος, ἡ θεωρητικὴ ἐργασία τοῦ μυαλοῦ δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ νιώσει τὴ βαθύτερη πραγματικότητά, τὸ καθαντό, ἄρα καὶ τὸ θεό. Ὁ μεταφυσικὸς κόσμος φανερώνεται στὸν πραχτικὸ λόγο, στὸ ἠθικὸ συναίσθημα κι ἡ θεοδικία, ἡ φύση κι ἀπόδειξη τοῦ θεοῦ, ξαναγεννιέται σὰ συνέπεια τῆς ἠθικῆς.

Γιὰ τὸ θέμα διάθεσε ὁ Κάντ σημαντικὸ μέρος τῆς Κριτικῆς τοῦ Καθαροῦ Λόγου καθὼς κι ἰδιαίτερη πραγματεία. Μὲ ἀναλυτικὴ ἱκανότητα ποῦ κάνει ἐντύπωση δείχνει, πὼς οἱ ὀρθολογικὲς ἀποδείξεις τοῦ θεοῦ εἶναι χιμαιρικές. Παίρνω παράδειγμα τὴν ὄντολογικὴ ἀπόδειξη γιὰ νὰ δώσω στὸν ἀναγνώστη μιὰν ἰδέα γιὰ τὸν τρόπο ποῦ δούλεψε ὁ Κάντ. Τὴν ὄντολογικὴ ἀπόδειξη τὴ θεωρεῖ ὁ ἴδιος βασικότερη, σ' αὐτὴ θέλει ν' ἀναγάγει τὶς ἄλλες κι ἐναντίο της στρέφει τὰ πυρά του.

Ἡ ὄντολογικὴ ἀπόδειξη παρουσιάζεται σὰ μιὰ πρόταση ἀναλυτικὴ, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ δηλαδὴ φαίνεται κλεισμένη στὴν ἔννοια τοῦ τέλειου, ὅπως οἱ τρεῖς γωνίες στὴν ἔννοια τοῦ τριγώνου. Ἄς σημειώσω παραστικὰ πὼς ὁ Κάντ ξεχωρίζει δυὸ λογιῶν κρίσεις, ἀναλυτικὲς καὶ συνθετικὲς. Ἀναλυτικὴ εἶναι ἡ κρίση, ποῦ τὸ κατηγορούμενὸ της περιέχεται στὸ ὑποκείμενο, ἄρα δὲν τοῦ προσθῆται κανένα καινούργιο γνώρισμα, δὲν ἀυξάνει τὶς γνώσεις μας, συνθετικὴ ποῦ τὸ κατηγορούμενὸ της δὲ βρῆσκαται στὸ ὑποκείμενο, παρὰ εἶναι κάτι καινούργιο, προσθῆται κάτι στὴν ἔννοια τοῦ καὶ προκόβει τὴ γνώση μας. Τὰ δυὸ παραδείγματα ποῦ ἀναφέρει: τὰ σώματα ἔχουν ἔκταση (ἀναλυτικὴ), τὰ σώματα ἔχουν βάρος (συνθετικὴ). Στὴν ἔννοια σώμα περιέχεται ἡ ἔκταση. Ὁ Κάντ τὴν ἔννοια τοῦ τη στηρίζει μὲ τὴν ἀκόλουθη επιχειρηματολογία:

α) Σὲ μιὰν ἀναλυτικὴ πρόταση δὲν μπορεῖ, χωρὶς νὰ πῶσ σὲ ἀντίφαση, νὰ βάλω τὸ ὑποκείμενο καὶ νὰ σβήσω τὸ κατηγορούμενο ἢ νὰ σβήσω τὸ ὑποκείμενο βάζοντας τὸ κατηγορούμενο, Ἄρα βάλω τὸ τρίγωνο, ἔχω τὸ κατηγορούμενο τρεῖς γωνίες ὑποχρεωτικὰ καὶ τὸ ἀντίστροφο. Μπορῶ ὅμως νὰ σβήσω ὑποκείμενο καὶ κατηγορούμενο μαζὶ χωρὶς ἀντίφαση. Ἄν θέσω τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ δὲν μπορῶ νὰ ἀρνηθῶ μιὰν ἀπὸ τὶς ἰδιότητές του, τὴν παντοδυναμία λ.χ. Τὴν ὑπαρξὴ ὅμως μπορῶ νὰ τὴν ἀρνηθῶ χωρὶς ἀντίφαση.

β) Ἡ ὑπαρξὴ δὲν εἶναι πραγματικὸ κατηγορούμενο, ἕνα γνώρισμα δηλαδὴ ποῦ μπορεῖ νὰ προσθεθῆ σ' ἄλλα γνωρίσματα τῆς ἔννοιας. Φανερώνει τὴ θέση, τὴν κατάσταση. Διαφορετικὰ τὸ πράμα ποῦ ὑπάρχει θὰ εἶχε ἕνα γνώρισμα περισσότερο ἀπὸ τὸ πράμα, ποῦ σκεφτόμαστε, κάτι ποῦ δὲν εἶναι δυνατὸ, γιατί ἔτσι ἡ σκέψη δὲ θὰ ἦταν ὁμολογὴ μὲ τὸ εἶναι. Ἐκατὸ τάληρα πραγματικὰ δὲν περιέχουν τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἑκατὸ τάληρα στὸ νοῦ.

γ) Ἡ πρόταση «ὁ θεὸς ὑπάρχει» εἶναι μιὰ πρόταση (κρίση) εἴτε ἀναλυτικὴ εἴτε συνθετικὴ. Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ ἰδιότητα ὑπαρξὴ περιέχεται στὴν ἔννοια, δὲν προσθῆται τίποτε στὴν ἔννοια αὐτὴ, στὴ σκέψη σας δηλαδὴ. Ἔτσι ὅμως τὴν ὑπαρξὴ τὴ βάλατε ἀπὸ πρὶν κι ἡ ἀπόδειξή σας εἶναι ἀχρηστὴ ταυτολογία. Ἄν πάλι τὴν πάρατε γιὰ συνθετικὴ, ὅπως θὰ τὸ ἔκανε κάθε ἄνθρωπος, πὼς δηλαδὴ τὸ κατηγορούμενο προσθῆται κάτι νέο ποῦ δὲ βρῆσκαται μετὰ στὴν ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου, τὸ κατηγορούμενο δὲν εἶναι δεμένο ὑποχρεωτικὰ μὲ τὸ ὑποκείμενο καὶ μποροῦμε πολὺ καλὰ νὰ τὸ σβήσουμε χωρὶς νὰ πῶσμε σὲ

έντιφαση, γιατί τὸ ἀντίθετο ἰσχύει μόνο γιὰ τὶς ἀναλυτικὲς προτάσεις. Ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ βγάζουμε τὸ πολὺ τὴν ἔννοια τῆς ὑπαρξῆς ὅχι ὅμως τὴν πραγματικὴ, τὴν ἀντικειμενικὴ ὑπαρξή.

δ) Ἡ λογικὴ δυνατότητα δὲν εἶναι ἀρετὴ γιὰ τὴν πραγματικὴ δυνατότητα ἀντίθετα σ' ἐκεῖνο, πού εἶχε ὑποστηρίξει ὁ Leibniz. Μπορεῖ μιὰ ἔννοια νὰ εἶναι λογικὴ, χωρὶς ἀντιφάσεις δηλαδὴ, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει πὼς ἀντιστοιχεῖ ἀπαραίτητα σὲ κάτι πραγματικὸ.

Δὲ χρειάζοτανε τόση πολυτέλεια γιὰ κάτι τόσο ἀπλό. Ἡ ὀντολογικὴ ἀπόδειξη ξεκινάει ἀπὸ μιὰ σύγχυση πολὺ ἀπλοϊκὴ καὶ πολὺ χυπητὴ γιὰ μᾶς σήμερα. Ἄλλο εἶναι νὰ σκέφτεσαι κάτι καὶ ἄλλο νὰ ὑπάρχει. Οἱ ἔννοιες τέλειο, ὄν, εἶναι νοητικὲς κατασκευές, βοήθητικὲς ἔννοιες ὅπως εἶπα, πού δὲν ἔχουν τὸ ἀντίστοιχό τους στὴν ἔξωτερικὴ πραγματικότητα.

Ἡ μόνη ἀπόδειξη τοῦ θεοῦ πού στέκεται εἶναι γιὰ τὸν Κάντ ἢ ἠθικὴ. Ἐδῶ μιὰ κατασκευὴ ἀρκετὰ κομψή, συμπαθητικὴ ἂν θέλετε, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι περισσότερο πειστικὴ.

Ἡ ἠθικὴ μας συνείδηση ζητεῖ μιὰν ὀλοκλήρωση, τὸ ὑπέρτατο ἀγαθό. Τὸ ἀγαθὸ αὐτὸ δὲν εἶναι οὔτε μόνο ἠθικό, δηλαδὴ ἢ ἀρετὴ, οὔτε μόνο φυσικό, δηλαδὴ ἢ εὐτυχία, παρὰ ἢ ἔνωση τῶν δυό. Ἀρετὴ καὶ εὐτυχία ἔχουν στενὸ ἔσωτερικὸ σύνδεσμο χωρὶς ἢ μιὰ ἔννοια νὰ εἶναι συνέπεια τῆς ἄλλης, χωρὶς ἢ μιὰ νὰ περιέχεται στὴν ἄλλη, ὥστε ὁ σύνδεσμός τους νὰ βγαίνει ὑποχρεωτικὰ ἀπὸ μιὰν ἀνάλυση τῆς ἔννοιας, ἐπὶ ἕναν ὀρισμὸ. Οὔτε ἢ εὐτυχία ἀνάγεται στὴν ἀρετὴ οὔτε ἢ ἀρετὴ στὴν εὐτυχία. Ὁ σύνδεσμός τους, ἢ πίστη λ.χ., πὼς ἢ εὐτυχία εἶναι συνέπεια τῆς ἀρετῆς, εἶναι κάτι πνευματικὸ, μιὰ κρίση συνθετικὴ a priori.

Τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ λοιπόν, ὁ σύνδεσμος δηλαδὴ ἀρετῆς καὶ εὐτυχίας, εἶναι ἀναγκαῖος. Ἀπαίτηση τῆς ἠθικῆς μας συνείδησης ἢ εὐτυχία ν' ἀκολουθεῖ τὴν ἀρετὴ. Πρέπει ὅμως νὰ εἶναι δυνατὸς ὁ σύνδεσμος αὐτός. Ἐμεῖς ὥστόσο βλέπουμε πὼς δὲ γίνεται κάτι τέτοιο στὸν αἰσθητὸ κόσμο καὶ στὴν ἐπίγεια ζωὴ. Ἡ ἀρετὴ, οἱ καλὲς πράξεις σπάνια ἀμείβονται. Χρειάζεται λοιπόν ἕνας ἄλλος κόσμος καὶ μιὰ ἄλλη ζωὴ, ὅπου γίνεται ἢ ἔνωση αὐτὴ καθὼς καὶ μιὰ δύναμη, ἕνα ὄν γιὰ νὰ τὴν κάνει. Ὁ πρακτικὸς λόγος, ἢ ἠθικὴ δηλαδὴ συνείδηση, θέτει σὰν αἰτήματα, σὰν postulata, ὅπως λένε λατινικά, τὰ δυὸ αὐτὰ: θεὸ καὶ ἀθανασία τῆς ψυχῆς.

Ἔτσι ὅμως ἢ ὑπαρξὴ τοῦ νοητικοῦ κόσμου κρεμάστηκε πάλι ἀπὸ βαμβακερὴ κλωστή, πιδὸ ψιλὴ καὶ πιδὸ ἀδύνατη ἴσως ἀπ' ἐκεῖνες πού εἶχε πλέξει ὁ καθαρὸς λόγος. Ἡ ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία ὥστόσο πίστεψε πὼς θριαμβεύει, ἐπειδὴ νόμισε πὼς μὲ τὶς ἀόψεις τοῦ Κάντ, ὅσο καὶ ἂν ἔπεφτε τὸ σκαρὶ τῆς ραιοναλιστικῆς ἐπιχειρηματολογίας πού ἢ κριτικὴ τοῦ διαφωτισμοῦ τὸ εἶχε ρημάξει, τὴ θέσῃ τῆς τὴν ἔπαιρνε κάτι καινούργιο πού πῆγαινε νὰ ὁσώσει τὴν κατάσταση.

Η ΜΥΣΤΙΚΗ ΑΠΟΨΗ

Ἡ καντιανὴ κριτικὴ εἶναι ἀκόμα φορτωμένη μεσαιωνισμό καὶ σχολαστικὴ μικρολογία. Ἡ πολεμικὴ του κατὰ τοῦ ὀρθολογισμοῦ γίνεται μὲ ὀρθολογικὰ μέσα, μὲ συλλογισμό ψιλοδούλευτο, ποὺ δὲ μιλάει στὴν καρδιά μ' ὄλο ποὺ αὐτὴ ζητάει νὰ φτάσει. Ἀπὸ τὰ παλιὰ χρόνια ὅμως πολλοὶ τὴ θρησκεία τὴν πῆραν γιὰ ὑπόθεση περισσότερο τῆς καρδιάς παρὰ τοῦ λογικοῦ. «Θεὸ τοῦ Ἀβραάμ, θεὸ τοῦ Ἰσαάκ, θεὸ τοῦ Ἰακώβ, γράφει ὁ Pascal, ὄχι τῶν φιλόσοφων καὶ τῶν σοφῶν». Ὁ θεὸς αὐτὸς φανερῶνται ἄμεσα στὴν ψυχὴ, τὸν νιώθουμε, τὸν ζοῦμε, μὲ μιὰν ἔσωτερικὴ αἴσθησι, μὲ μιὰν ἔσωτερικὴ ἐμπειρία. Ὁ θεὸς αὐτὸς δὲ μοιάζει τὶς ψυχρὲς κατασκευὲς τῶν φιλόσοφων, κάνει μάλιστα ἀντίθεση στὰ γλωσσὰ εἰδῶλα τοῦ ὀρθολογικοῦ κόσμου. Εἶναι ὁ ζωντανὸς θεὸς, ποὺ μᾶς γεμίζει, ποὺ μᾶς ὑψώνει.

Οἱ ἄνθρωποι μὲ τέτοια διάθεση, οἱ μυστικοὶ ὅπως τοὺς λέμε, ἀδιαφοροῦν γιὰ τὰ δόγματα, γιὰ τὴν κανονικὴ διδασκαλία τῆς ἐκκλησίας, ἔχουν τὸ δικό τους θεὸ ποὺ διαφέρει ἀπὸ τὸ θεὸ τοῦ κοινοῦ, ἀπὸ τὸν ἐπίσημο κρατικὸ θεὸ. Μάλιστα ὑπάρχει μιὰ βαθύτερη ἀντίθεση τοῦ δογματικοῦ θεοῦ καὶ τοῦ μυστικοῦ, ποὺ παίζει σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐξέλιξη τῆς θρησκείας. Οἱ ἰδρυτὲς τῶν θρησκειῶν, οἱ προφῆτες, οἱ εὐαγγελιστὲς, οἱ μεταρρυθμιστὲς, ἦταν μεγάλοι μύστες ὅπως λένε. Τὸ θεὸ τους τὸν αἰσθάνθηκαν περισσότερο παρὰ τὸν συλλογίστηκαν. Μάλιστα τοὺς κάνει κόπο νὰ τὸν ὀρίσουν, νὰ τοῦ δάσουν γνωρίσματα, νὰ τὸν ἀκινήσουν, νὰ τὸν καρφώσουν. Κι ὅσες φορὲς ἀναγκάζονται νὰ τὸ κάνουν, παίρνουν πρόχειρες παραστάσεις τοῦ καιροῦ τους, δανεῖζονται μοτίβα τῆς λαϊκῆς θρησκείας κι ἔτσι μόνο μποροῦν νὰ συνεννοηθοῦν μὲ τοὺς συγκαιρινούς τους. Τὶς περισσότερες φορὲς ὅμως τὴ φροντίδα αὐτὴ τὴν ἀφήνουν στοὺς διάδοχούς τους, σ' αὐτοὺς ποὺ ἔρχονται, ἀφοῦ ξεθυμάνει ἡ ἀρχικὴ ὀρμή. Κι αὐτοὶ παίρνουν τὴ φροντίδα νὰ παραγεμίσουν μὲ στατικὲς μορφὲς ὅτι στὴν ἀρχὴ ἦταν συγκίνηση καὶ μετεωρισμός. Τὸ κάνουν γραφὴ, δόγμα, σύμβολο, ἐκκλησία, κλῆρο. Ἔτσι μπαλασσωμένο ἀποκοιμᾶται τὸ αἶσθημα γιὰ νὰ ξαναξυπνήσει, ὅταν δοθοῦν οἱ ἔξωτερικὲς ἀφορμές. Γι' αὐτὸ ἀκοῦμε κανονικὰ σὶς ἐποχὲς ἔντονης θρησκευτικῆς ζωῆς νὰ ἀντιθέτουν «τὸ πνεῦμα» εἴτε τὴ «ζωντανὴ πίστη» στὸ «νεκρὸ γράμμα».

Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο δὲν μπορῶ νὰ συμφωνήσω μὲ τοὺς γάλλους κοινωνιολόγους ποὺ τὸ μυστικισμό τὸν θεωροῦν ὡς «τὸ τελευταῖο ὄριο μᾶς ἐξέλιξης, ποὺ ἡ θρησκεία, ὀλοτέλα κοινωνικὴ στὴν ἀρχή, δεμένη μάλιστα μὲ μιὰν ὀρισμένη κοινωνία, καταντάει ὀλοτέλα ἀτομικὴ καὶ ἐνδόμυχη».

Ἡ μυστικὴ τάση στὴ νεότερη ἔννοια, ἡ πίστη δηλαδὴ πῶς

τὸ θεῖο, τὸ υπερφυσικὸ φανερῶνεται στὴ συνείδηση μὲ μιὰν ἑσωτερικὴ ἀποκάλυψη, εἶχε τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς σ' ὄλες τῆς ἐποχῆς κι ἀπὸ τὰ πιὸ παλιὰ χρόνια.

Ἡ Ἰνδικὴ φιλοσοφία, οἱ ὄρφικοί, ὁ Πλάτων, οἱ γνωστικοί, πολλοὶ πατέρες τῆς ἐκκλησίας, ὁ Ἀθγουστίνος ὅπως εἶδαμε, ὁ Ψευτοδιονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης πιστεύουν στὸ θεῖο αὐτὸ δῶρημα ποὺ κατεβαίνει ἀπὸ τὰ ἑπάνω. Ὁ μεσαιῶνας πρὸς τὸ γέγραμ του καθὼς κι οἱ νέοι χρόνοι πρὸς τὴ χαραυγὴ τοὺς εἶχαν τοὺς μυστικούς τους: Bonaventura, Bernard de Clairvaux, Hugo von St. Viktor, Νικόλαος Καβάσιλας, Cusanus, Paracelsus, Bruno, Meister Eckhart, Thomas a Kempis, Valentin Weigel καὶ μιὰ ὀλόκληρη σειρὰ ἀπὸ γερμανοὺς μυστικιστῆς, ποὺ ἢ ἔρρενα τὰ τελευταῖα χρόνια τοὺς γνωρίζει ὅλο καὶ καλύτερα. Ἀπὸ τὸ τέλος τῶν μέσων χρόνων ἔρχεται τὸ ὀνομαστὸ θρησκευτικὸ βιβλίον, «Μίμηση τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ», γραμμένο σ' ἐξαίρετα λατινικά, λαγαρό, ποιημένο μυστικὴ διάθεση, ποὺ διαβάστηκε πολὺ καὶ μεταφράστηκε σὲ ὄλες τῆς εὐρωπαϊκῆς γλώσσας. Μερικοὺς ἀπὸ τοὺς πρωτοτυπότερους μυστικούς κι ὀραματιστῆς ἔδωσε ἡ Ἰσπανία (Ἁγία Θηρεσία, Molinos).

Ἀργότερα, στοὺς νέους χρόνους, ἡ μυστικὴ διάθεση συνδυασμένη μὲ τὸ δυτικοευρωπαϊκὸ λυρισμὸ καὶ τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια εἶχε μερικὰ φανερώματα, ποὺ ἀξίζει νὰ τὰ προσέξει κανεὶς. Στὴν πρώτη γραμμὴ στέκεται ὁ Blaise Pascal (1623—1662) ὁ ἀξιόλογος φυσικὸς καὶ φιλόσοφος, ποὺ στὰ χρόνια μας τὸν ἐπίταξαν οἱ ἐξιστενσιαλιστῆς καὶ τὸν κήρυξαν γιὰ πρόγονό τους δίπλα στὸ δανὸ Kierkegaard καὶ τὴν σειρὰ τὴν κλείνουν ὁ Bergson, ὁ James, ὁ Keyserling κ. ἄ.

Κατὰ τὸν Pascal ἀπὸ τὰ τρία μέσα ποὺ ἔχουμε γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὸ θεὸ, ἀπὸ τὸ λογικὸ δηλαδὴ, τὴ συνήθεια καὶ τὴν ἐμπνευση, ἡ τελευταῖα μονάχα μᾶς ὀδηγεῖ στὸ θεὸ. Οἱ μεταφυσικῆς ἀποδείξεις τοῦ θεοῦ εἶναι τόσο ἀπόμακρες, ποὺ δὲν συγκινοῦν τοὺς ἄνθρωπους. Ἡ τελεολογικὴ μάλιστα ἀπόδειξη, ποὺ εἶναι κοντὰ στὴ λαϊκὴ ἀντίληψη, εἶναι ἐναντίον στὸ πνεῦμα τῆς γραφῆς, ποὺ μᾶς διδάσκει πὼς ὁ θεὸς εἶναι ἀπόκρυφος, κρυμμένος (deus absconditus). Ἡ καλύτερη ἀπολογητικὴ λοιπὸν δὲν εἶναι νὰ σοφιστεῖ κανεὶς ἐπιχειρήματα γιὰ ν' ἀποδείξει τὴν ὕπαρξη τοῦ θεοῦ παρὰ νὰ τὸν κάνει «αἰσθητὸ» στὴν καρδιά. Τὴν ἀπολογητικὴ αὐτὴ σχεδίασε νὰ τὴ γράφει ὁ Pascal. Τὸ ἔργο ἔμεινε ἀτέλειστο καὶ μόνο περικοπῆς του δημοσίεψαν ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του μὲ τὴν ἐπιγραφὴ Pensées.

Ἀπὸ τὸν Pascal βασταίει στὴ σύγχρονη φιλοσοφία τῆς θρησκείας ἡ τάση ποὺ οἱ Γάλλοι τὴν εἶπαν apologetique de l'immanence, ἡ ἀπολογία, νὰ ποῦμε, τοῦ ἐνδοψυχικοῦ θεοῦ, ποὺ ὑποστηρίζει δηλαδὴ πὼς στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου βρίσκεται μιὰ ἀνάγκη γιὰ θεὸ, σὰ μιὰ καταφυγὴ στὸ ἄπειρο.

Κατὰ τὸν Kierkegaard ὁ θεὸς δὲ γνωρίζεται μὲ τὸ λογικὸ. Οὔτε μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ στηριχτεῖ στὸν ἑξωτερικὸ κόσμον οὔτε καὶ στὸ λεγόμενον ἠθικὸν κόσμον. Χρειάζεται ὀλοκληρωτικὴ παράδοση τοῦ ἑαυτοῦ μας στὸ θεὸ, στὴν ἄπειρη καλοσύνη καὶ σοφία του.

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ:
Ο ΘΕΟΣ ΤΟΥ ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ

Ἡ συντηρητικὴ φιλοσοφία τοῦ καιροῦ μας κληρονόμησε τὴν ἀντίληψη, πῶς ὁ θεὸς δὲ βρίσκεται μὲ συλλογισμόν παρὰ φανερόνεται μὲ κάποιο τρόπο στὴν καρδιά, στὸ συναίσθημα. Γιὰ νὰ ἐξακριβώσουμε λοιπὸν τὴν προέλευση τῆς ἔννοιαις καὶ τὴ σημασίαις τῆς γιὰ τὴν πνευματικὴν ζωὴν, πρέπει νὰ μελετήσουμε τὸ ψυχικὸ μέρος. Ἔτσι τὸ πρόβλημα τὸ θρησκευτικὸ πολλοὶ φιλόσοφοι τὸ 19ο αἰῶνα τὸ ἔφεραν ἀπὸ τὸ μεταφυσικὸ στὸ ψυχολογικὸ ἔδαφος.

Αὐτὸ τὸ βλέπουμε στὸ γάλλο φιλόσοφο τῆς ἀρχῆς τοῦ περασμένου αἰῶνα, στὸ Maine de Biran (1766—1824), ποῦ ἔφτασε σὲ ὄψιμη κάπως διασημότητα τὶς τελευταῖες δεκαετίες. Τὸ θεὸ δὲν τὸν βρίζουμε συλλογιστικὰ ἢ ἔποπτικὰ, παρὰ τὸν νιώθουμε μέσα μας, νιώθουμε τὴν παρουσίαις του καὶ ὄχι καμιὰ παράστασι εἴτε ἔννοιά του.

«Ὅταν συλλογιέμαι τὸ Θεό, γράφει ὁ Biran, τὴν καθολικὴν αἰτία, βλέπω τὸ Θεὸ καὶ ὄχι τὴν παράστασίν του σὰ μιὰ ἔννοια ποῦ θὰ εἶχε ἔξω ἓνα ξεχωριστὸ ἀντικείμενο, ὅπως, ὅταν συλλογιέμαι τὸ φῶς ποῦ μὲ φωτίζει, βλέπω τὸ ἴδιο καὶ ὄχι τὴν ἔννοιά του μόνο» (ἔκδ. Naville, τόμ. III, σελ. 276). «Δὲ νιώθουμε πῶς οἱ ἴδιοι ἐμεῖς εἴμαστε ἡ αἰτία στὸ συναίσθημα αὐτὸ τοῦ ἄπειρου, ποῦ μᾶς ἀρπάζει ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν μας, στὴν ἰδανικὴν αὐτὴ ὁμορφιά, ποῦ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ξεφεύγουν τὴ διάνοιά μας» (Commentaire des Méditations de Descartes, ἔκδ. Bertrand, σ. 42). «Ἄν κατὰ μορφοῦσε νὰ μᾶς δώσει μιὰ χοντρικὴ εἰκόνα γιὰ τὴ θεϊκὴ σκέψις (γιὰ τὸν τρόπο δηλαδὴ ποῦ συλλογιζόμαστε τὸ θεὸ), αὐτὸ θὰ εἶναι ἐκεῖνοι οἱ ξαφνικοὶ φωτισμοὶ τῆς διάνουαις, ἐκεῖνες οἱ στιγμιαῖες ὁρμῆς στὶς ὑψηλῆς ἀλήθειαις, ἐκεῖνες οἱ ζωηρῆς ἀστραπῆς, ποῦ τρυποῦνε κάποτε τὰ σύννεφα ποῦ σκοτίζουν τὸ νοῦν μας, οἱ ἐμπνεύσεις, τὰ ἀνέκφραστα αὐτὰ συναισθήματα ποῦ κάνουν τὴν ψυχὴν μας νὰ ἔρθει σὲ στιγμιαία ἐπαφὴ μὲ τὴν πηγὴν κάθε ἀλήθειαις, κάθε φωτός, ποῦ μᾶς κάνουν νὰ αἰσθανθοῦμε τὸ Θεὸ μαζί καὶ τὸ ἄπειρο. Μὲ τὶς ἐσωτερικῆς αὐτῆς κινήσεις ὁ Θεὸς μιλάει στὴν ψυχὴν μας καὶ ξεσκεπάζεται καὶ φανερόνεται. Τὴ γλώσσα αὐτὴ λαχταρᾷ κανεῖς νὰ τὴν ἀκούει πάντα, ὅταν εἶχε τὴν καλὴν τύχη νὰ τὴν ἀκούσει μιὰ φορὰ». (Journal, 14 Ἀπριλ. 1820, ἔκδ. Naville, σ. 298). Οἱ καταστάσεις αὐτῆς, ἡ ἐντονότερη θρησκευτικὴ ζωὴ, εἶχαν κάποια περιοδικότητα στὴ ζωὴν τοῦ Biran. Σ' ὀρισμένην κατάστασι τοῦ ὄργανισμοῦ, σὲ ὀρισμένον καιρὸ, σὲ ὀρισμένην ἐποχὴν τοῦ χρόνου, ἐνωθε κανονικὰ τὸν ἑαυτὸν τοῦ νὰ φέρονται σὲ ιδέαις καὶ συναισθήματα θρησκευτικὰ.

Περαστικὰ μόνο ἀναφέρω μερικῆς παλαιότερας προσπάθειαις θρησκευτικῆς φιλοσοφίας, τοῦ Renouvier, τοῦ Fechner, τοῦ Lagneau γιὰ νὰ σταματήσω στὴν πραγματικὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ.

* Γιὰ τὸν πραγματιστὴν δὲν ἔχει κανένα νόημα ὁ ἔξωκοσμικὸς θεὸς καὶ ὅλες οἱ ἀποδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴν του εἶναι χωρὶς ἀξία. Αὐτὸ σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψιν ποῦ ἔχει ὁ πραγματισμὸς γιὰ ὅλη τὴν πραγματικότητα, ἀφοῦ γενικὰ δὲ θέλει ν' ἀκούσει τίποτε

για τὸ καθαυτό, γιὰ τὸ ἀπόλυτο, γιὰ πραγματικότητα ἔξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο (πρβ. σ. 130 κ. ε.). Τὸ θεὸ τὸν νιώθουμε μὲ τὴν ἐμπειρία ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα κι ἡ ἀλήθειά του, ἡ ἀξία ὅλης τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, μετριέται μὲ τὴν ἀπόδοση, μὲ τὸ καλὸ ποὺ κάνει στὸν ἄνθρωπο. Ἡ προσπάθεια ν' ἀλλάξουμε τὴν ἐμπειρία μὲ κάτι ἄλλο, νὰ τὴν ἀντικαταστήσουμε λ. χ. μὲ συλλογισμούς, εἶναι κόπος χαμένος τόσο στὸ πραγματικὸ ὅσο καὶ στὸ θρησκευτικὸ ἔδαφος. Ὁ πιστὸς μένει ἀδιάφορος γιὰ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν θεολόγων καὶ τῶν σοφῶν.

Ὅπως σὲ ὅλες τὶς παρόμοιες περιπτώσεις τὸ πρῶτο, τὸ ἀρ-
χικό, εἶναι ἡ ἄμεση ἐμπειρία, ἡ συγκίνηση. Τὰ ἐπιχειρήματα, οἱ ἀποδείξεις, ἔρχονται ὕστερα. «Ὁ διάμεσος συλλογισμὸς λειτουργεῖ στὴ θεολογία, ὅπως λειτουργεῖ καὶ στὸν ἔρωτα, στὸν πατριωτισμὸ, στὰ πολιτικὰ φρονήματα, σὲ κάθε μορφὴ ἐνέργειας, ὅπου οἱ δοξασίες μας ὀρίζονται ἀπὸ τὰ συναισθήματά μας».

Ἡ θρησκευτικὴ ἐμπειρία εἶναι κάτι πραγματικὸ, ποὺ τὸ νιώθουμε, τὸ ζοῦμε ὅλοι. Ὁ James τὴ μελέτησε σ' ἓνα χαρακτηριστικὸ βιβλίο, ποὺ ἔγινε τὸ ξεκίνημα γιὰ τὴν ψυχολογία τῆς θρησκείας. Τὸ κυριότερο γνώ-
ρισμά της εἶναι ἡ συνείδηση τῆς παρουσίας, ἡ ἄμεση συνείδηση τῆς
θείας ἐνέργειας. Ὁ ἄνθρωπος νιώθει πὼς «ἐρχεται σὲ σχέση μὲ δυνά-
μεις συνειδητές καὶ προσωπικὲς ὅπως ὁ ἴδιος, ἀνυπολόγιστα ὅμως ἀνώ-
τερες κατὰ τὴ φύση». Ἡ ἐνέργειά τους ἐπάνω του εἶναι διπλόμορφη. Στὴν ἀρχὴ νιώθει μιά κακοδιάθεση, ἓνα αἰσθημα, πὼς κάτι δὲν πάει
καλὰ μέσα του. Δὲν ἀρνεῖται ὅμως νὰ ξαλαφρωθεῖ, νὰ γλυτώσει ἀπὸ τὸ
βαρὺ αὐτὸ αἰσθημα καὶ νὰ καταλάβει πὼς τοῦ ἔρχεται ἡ σωτηρία ἀπὸ
τὴν ἀνώτερη κι εὐεργετικὴ αὐτὴ δύναμη, ποὺ τὴ νιώθει σὰν μέρος τοῦ
πραγματικοῦ κόσμου καὶ μαζί πὼς εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὸν κόσμο.

Ὁ James στὸ βιβλίο του μελέτησε διάφορες μορφές τῆς
θρησκευτικῆς ἐμπειρίας, τὴν πνευματικὴ χαρὰ, τὸ συναίσθημα
τῆς ἁμαρτίας, τὴν ἐσωτερικὴ πάλη, τὴ μετάνοια, τὴν προσευχή,
τὴ μυστικὴ ζωὴ, τὴν ἔμπνευση κλπ.

Οἱ καταστάσεις αὐτὲς ἐγγίζουν τὰ ὅρια τοῦ παθολογικοῦ,
συννοθεύονται ἀπὸ νευρικὲς ταραχές. Αὐτὸ ὅμως δὲ σημαίνει τί-
ποτε. Δὲ μᾶς ἐνδιαφέρουν τόσο οἱ αἰτίες ὅσο τ' ἀποτελέσματα. Τ'
ἀποτέλεσμα, οἱ καρποὶ τοῦ δέντρου, εἶναι ἡ ἁγιωσύνη, δη-
λαδὴ θεληματικὴ φτώχεια, διάθεση γιὰ θυσίες, εὐσπλαχνία κι ὅ-
λες οἱ ἄλλες ἀρετές, ὠφέλιμες στὸ ἄτομο καὶ στὴν κοινωνία.

Μὲ τὴ θρησκευτικὴ συγκίνηση νιώθει ὁ ἄνθρωπος νὰ με-
ταμορφώνεται ἡ ζωὴ του, νὰ γεμίζει ἐνθουσιασμὸ ἢ ψυχὴ, νὰ
ἐπιγεννιέται, νὰ γεμίζει δύναμη ἡρωικὴ.

Τὸ ὄν αὐτό, τὸ ἀνώτερο ἀπὸ μᾶς, ποὺ μᾶς δίνει δύναμη
εἴτε καὶ μᾶς παρηγορεῖ, δὲν εἶναι ὁ θεὸς τῶν θεολόγων εἴτε τοῦ
θεϊσμοῦ, ὁ ἀπόκοσμος κι ἀπόκοσμος θεός, ποὺ ἔφκιασε τὸν κό-
σμο καὶ ποὺ ἡ δόξα του ἀπαιτεῖ νὰ ζεῖ σὲ ὑπέρλαμπρη ἀπομό-

νοση και σὲ ἡγεμονικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ πλάσμα του. Τέτοιος θεὸς δὲν ἱκανοποιεῖ οὔτε τὸ αἰσθημα οὔτε τὴ διάνοια. Δὲν εἶναι ὁ θεὸς πού ὁ καθένας ἔχει τὴν ἀνάγκη του. Ὁ θεὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει μιὰν ἰδιότητα, ὁμοιόμορφη καὶ κοινὴ γιὰ ὅλους, παρὰ πολλές, διάφορες, ἀνάλογες μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ καθένα. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν πλουραλιστικὴ του ἀποψη (γιὰ τὸν ὄρο κοίτη. εὐρετήριο) πολεμᾷ τὶς στατικὰς ἰδιότητες πού ὁ ἰντελεκτουαλισμὸς ἔδωσε στὸ θεό, τὴν παντοδυναμία, τὸ ἄπειρο κλπ.

Καταλαβαίνουμε πάνω κάτω ποιά θὰ εἶναι ἡ ἀντίληψη τοῦ θεοῦ γιὰ τὸν ἰντουισιονισμό, γιὰ ἓνα Le Roy λ. χ., πού ξεκινώντας ἀπὸ μπερξονικὲς δοξασίαις ἔκανε τὴν ἀπολογητικὴ τῆς θρησκείας. Τὸ ἴδιο μοτίβο στὸ βάθος : τὸ θεὸ δὲν τὸν ἀποδείχνουμε, τὸν πειραματιζόμαστε, τὸν ζοῦμε. Ὁ ἴδιος ὁ Bergson πλησιάζει περισσότερο τὶς κοινωνιολογικὰς ἀπόψεις ὅπως ἀναφέρω στὸ σχετικὸ κεφάλαιο.

Οἱ ἐμπειρίες πού ἐπικαλοῦνται τόσο ὁ Biran ὅσο κι ὁ James κι ὁ Le Roy εἶναι τοῦ μυστικοῦ, κάτι πού μᾶς ἀπασχόλησε πρὸ πάντων Ὁ θρησκευτικὸς μυστικισμὸς μὲ τὶς διαφορὰς του ἀποχρώσεις ξεδιπλώνει ἐμπρὸς μας μιὰ σημαντικὴ πλευρὰ τῆς θρησκείας, τὴν ἐρωτικὴ. Πῶς τὸ ἐρωτικὸ στοιχεῖο παίζει σημαντικό μέρος στὶς θρησκείαις εἶναι ἀλήθεια πού τὴν ἀναγνώρισαν ἀπὸ καιρὸ καὶ τὰ τελευταῖα χρόνια δὲν ἔλειψαν οἱ προσπάθειες νὰ βγάλουν ὀλόκληρο τὸ θρησκευτικὸ φαινόμενο ἀπὸ τὸν ἐρωτισμὸ, ὅπως τὸ ἔκανε λ.χ. ὁ Freud κι ἡ ψυχαναλυτικὴ σχολή. Μὰ καὶ χωρὶς νὰ φτάσει κανεὶς στὴν ἀποκλειστικότητα αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ὁμολογήσει πὼς καταστάσεις, ὅπως αὐτὲς πού μᾶς τὶς περιγράφουν ὁ Πλωτῖνος, ὁ Pascal, ὁ Biran κι οἱ μυστικοί, εἶναι πόθοι κι ἀνησυχίαις ἐρωτικὰς. Ἡ περιοδικότητα, πού ἀναφέρει ὁ Biran, δὲν ἔχει γιὰ μᾶς κανένα μυστικόν. Καὶ πρὸ πέρα ἀκόμη φαινόμενα ὀμαδικά, ὅπως τελετές, λιτανεῖες, λειτουργίαι σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις αὐτὲς ἔχουν στὸ βάθος τὴν ἴδια ἀφορμὴ, εἶναι ὀμαδικοὶ ἐρωτισμοί. Τὸ συναίσθημα τοῦ ἱεροῦ πού εἶναι τὸ βασικότερο στὴ θρησκεία, φαίνεται πὼς ἔχει ἐρωτικὴ προέλευση. Τὸ ἱερὸ εἶναι μιὰ συγκίνηση πού τὴ μεταφέραμε ἀπὸ τὴν ἐρωτικὴ ζωὴ στὴ θρησκεία κι ὄχι τὸ ἀντίστροφο.

Η ΑΘΕΙΑ Θάλεγε κανεὶς πὼς οἱ ἀτέλειωτες συζητήσεις, τὰ ρηχὰ ἐπιχειρήματα, οἱ ἀποδείξεις πού πέφτουν προτοῦ καλοσταθοῦν, ἦταν ἀρκετὰ γιὰ νὰ ὀδηγήσουν στὴν ἀμφιβολία. Ὅσο ἡ ἄρνηση τοῦ θεοῦ ἔχει ἄλλες ἀφορμὰς, κοινωνικὰς εἴτε ταξικὰς ὅπως λέγουν. Διαφορετικὰ οἱ πρὸ παράλογες καὶ πρὸ χοντροκομμέναις δοξασίαις δὲν εἶναι ἀποκρουστικὰς γιὰ τὸν πιστό, ὅπως λ.χ. οἱ αἱματηρὰς θυσίαις γιὰ τὸν Ἕλληνα τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλῆ.

Ἡ πρώτη ἄρνηση τοῦ θεοῦ βαστάει ἀπὸ τὴν ἀστική ἰδεο-
γία καὶ πάει παράλληλα μὲ ἄλλα γνωστὰ καὶ εὐκολοεξηγήτα φαι-
νόμενα. Ἡ ἰωνική φιλοσοφία θὰ ὀδηγοῦσε στὴν ἀθεΐα, ἂν δὲν
ἔβρισκε στὸ δρόμο τῆς ἐμπόδια. Τὸ ἴδιο κάθε γνήσια ἀστική φι-
λοσοφία. Μόνο τὴν κατάσταση τὴν ἔσωσαν τὰ σοβαρότερα πνεύ-
ματι, ἐνῶ οἱ λωφρότεροι μονάχα ξεγλιστροῦν στὴν ἀθεΐα, ὅπως
διαβεβαίωνει ὁ Bacon: «Certissimum est, atque experientia
comprobatum, leves gustus in philosophia movere fortasse
ad atheismum, sed pleniore haustus ad religionem redu-
cere» (De dignit. I, 5).

Ἀμφιβολίες εἶχαν στὴν Ἀρχαιότητα οἱ σοφιστές. «Περὶ μὲν
θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὐθ' ὡς εἰσὶν οὐθ' ὡς οὐκ εἰσὶν οὐδ'
ὁποῖοι τινες ἰδέαν· πολλά γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι ἢ τ' ἀδηλότης
καὶ βραχὺς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου» (Πρωταγόρας, Diels 74
B 4). Ὅσο γιὰ τοὺς θεοὺς δὲν μπορῶ νὰ πῶ οὔτε πῶς ὑπάρ-
χουν οὔτε πῶς δὲν ὑπάρχουν οὔτε τὶ μορφή ἔχουν. Πολλὰ εἶναι
ποῦ ἐμποδίζωμε νὰ τὸ μάθουμε. Ποτὲ δὲ φανερώθηκαν σὲ κα-
νένα καὶ ἡ σύντομη ζωὴ δὲ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐξακριβώσουμε, ἂν
ἢ λεγομένη δικαιοσύνη τους εἶναι πραγματική. (Περὶ Ἐπίκουρος,
σ. 59). Ὁ Θουκυδίδης, μιὰ ἀπὸ τὶς αὐστηρότερες διάνοιες τῶν
κλασικῶν χρόνων, ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος τῆς μεγάλης ἀθηναί-
κῆς ἀκμῆς, δὲ φαίνεται νὰ πιστεύει σὲ θεοὺς. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ σχεδὸν
σύγχρονός του Δημόκριτος.

Ἡ πλατωνική θεολογία εἶναι ἀντίδραση στοὺς νοητικὸς
τρόπους ποὺ γεννήθηκαν στὴν Ἀθήνα κατὰ τὴν ἀκμὴ τῆς δημο-
κρατίας τῶν ἔμπορων καὶ ἐφοπλιστῶν. Ἀρχότερα ὁ Ἐπίκουρος
καὶ οἱ ὀπαδοὶ του ἔκλιναν σὲ μιὰ λιγότερο ἢ περισσότερο σκεπα-
σμένη ἀθεΐα. Τὴ φήριμα ὄμως τὴν πῆρε ἕνας ἀπὸ τοὺς νεότερους
ὀπαδοὺς τῆς Κυρηναϊκῆς Σχολῆς, γνωστὸς μὲ τ' ὄνομα Θεό-
δωρος ὁ Ἄθεος, (4ος π. Χ. αἰώνας). Στὴν ἄρνηση τῶν θεῶν
ἔφτασε ἀπὸ ἄλλη σειρά σκέψεων ὁ διαβόητος Εὐδήμερος τῆς ἴδιας
Σχολῆς ποὺ ἔζησε τὸν 3ο αἰώνα. Γιὰ τὴν κοινωνικὴ βάση αὐτῶν
τῶν ἐκδηλώσεων κοίταξε Ἐπίκουρο (σ. 333, 335).

Στοὺς νέους χρόνους οἱ ἀμφιβολίες γεννιοῦνται ἀπὸ τὶς ἴδιες
ἀφορμές. Ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ ἡ μηχανιστικὴ ἀντίληψη, ποὺ
καὶ αὐτὲς ἀκολουθοῦν τὸ ξύπνημα τὸ ἀστικό, ἐτοιμάζουν τὸ δρόμο
σὲ μιὰν ἀποφασιστικὴ ἄρνηση. Πρῶτα προβάλλουν δειλά, παίρ-
νοντας γιὰ ξεκίνημα τὸ κακό, τὴ δυστυχία, τὸ ἀδικο στὸν κόσμο. Σὲ
τέτοια νερὰ ἀρμενίζουν οἱ «κιτρινοπράσινοι», ὅπως τοὺς εἶπαν,
ἄθεοι τοῦ 17ου αἰώνα. Ὁ κομπὸς Leibniz, ὁ συνήγορος τοῦ
θεοῦ στὴ γῆ, γράφει τὴ «Θεοδικία» (1710) γιὰ νὰ τοὺς ξεορκίσει.
Ἡ παράσταση τοῦ θεοῦ δὲ φαίνεται νὰ ἔχει τὴν ὀργανικὴ τῆς
θέσης στὸ σύστημα τοῦ Locke, ὅπως δὲν τὴν εἶχε καὶ στὴ φιλο-

σοφία τοῦ Bacon. Οἱ ἀντιπροσωπευτικοὶ ὅμως τύποι τοῦ ἀστικῶν ἀθεϊσμοῦ ζοῦνε ἀργότερα στὴ Γαλλία. Εἶναι ὁ Lamettrie, ὁ Helvétius, ὁ Diderot, ὁ Holbach. Γιὰ τὸν Holbach ἀθεός εἶναι «ὁ ἄνθρωπος πὺ καταστρέφει τὶς χίμαιρες τὶς βλαβερὰς στὸ ἀνθρώπινο γένος γιὰ νὰ ὀδηγήσει τοὺς ἀνθρώπους στὴ φύση, στὴν ἐμπειρία, στὸ λογικὸ» (Système de la nature II, κεφ. 11 σ. 230). Τὴ φορά αὐτὴ συνήγορος ὑπεράσπισης πρόβαλε ὁ Κάντ.

Ἀργότερα στὴ δημιουργικὴ ὁρμὴ τῆς γερμανικῆς βιομηχανίας βλέπουμε καινούργιο ρεῦμα ἀθεϊστικόν. Εἶναι τότε ὁ Schopenhauer, ὁ Feuerbach, ὁ Max Stirner, ὁ Dühring, ὁ Nietzsche, ὁ Büchner, οἱ ὕλιστές, πὺ τὴ σειρά τους τὴν κλείνει ὁ Haeckel.

Ὁ σοβαρότερος ἀπ' αὐτοὺς καὶ βαθύτερος εἶναι ὁ Feuerbach (1804—1872). Ὁ θεὸς εἶναι γιὰ τὸ συγγραφεὴ τῆς «Οὐσίας τοῦ χριστιανισμοῦ» (1841) ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος, πὺ συλλογιέται τὸν ἑαυτὸ του ἐλευθερωμένο ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τοῦ ἀτομοῦ, τοῦ πραγματικῶν καὶ σωματικῶν. Προσωποποιεῖ τὴν ἀνθρώπινη αὐτὴ διάθεση καὶ τὴ φαντάζεται ὡς ἄνωτατο ὄν. Στὸ πλάσμα τοῦ ὅμως αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὶς ἴδιες ὑποχρεώσεις ὡς οἱ πιστοὶ στὸ θεὸ τους.

Μισὸν σοβαρὰ καὶ μισὸν ἀστεία εἶπαν πὺς οἱ τύποι αὐτοὶ τῆς ἀθεΐας ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ διάθεση τοῦ ἀστοῦ νὰ χαρεῖ μὲ τὴν ἡσυχία του καὶ χωρὶς τὴν ἔγνοια τοῦ θεοῦ τ' ἀγαθὰ πὺ σώρουμε. Τὸ βέβαιο εἶναι πὺς ἡ ἀστικὴ τάξη κοίταξε πάντα μὲ κάποια δυσπιστία τὶς θρησκευτικὰς δοξασίαις, γιὰ τὴν χρησίμευαν γιὰ στηρίγματα στὸ φεουδαρχικὸ οἰκοδόμημα. Ἀργότερα, πρὺς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα, σ' ἕνα Νίτσε λ.χ., εἶναι ὀλοφάνερη ἡ ἀνάγκη τῆς οἰκονομικῆς ὁρμῆς, πὺ θέλει νὰ ρίξει κάθε περιορισμόν. Ἄθεοι ἀποφασιστικὰ εἶναι οἱ ἐθνικοσοσιαλιστές, οἱ γνησιότεροι ἐκπρόσωποι τοῦ γερμανικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, πὺ διαλαλοῦν γιὰ γενάρχη τους τὸ συγγραφεὴ τοῦ Ζαρατούστρα. Συνειδητὰ ὅμως καὶ μ' ἐπίγνωση τὴ θεϊστικὴ ἰδέα τὴν πολέμησε ὁ ἐπαναστατικὸς σοσιαλισμός.

ΟΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

Ὅπως ἐγινε σ' ὅλα τὰ ἐδάφη, μὲ τὸ θρησκευτικὸ πρόβλημα καταπιάστηκε πρῶτα ἡ φιλοσοφία. Προηγήθηκε ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας καὶ ὕστερα ἤρθε ἡ ἐπιστήμη τῆς ὅπως στὴ μελέτῃ τοῦ φυσικοῦ κόσμου προηγήθηκε ἡ μεταφυσικὴ καὶ ὕστερα ἤρθε ἡ φυσικὴ. Ἡ ἐπιστήμη τὴν ἔγνοια τοῦ θεοῦ καὶ γενικὰ τὴ θρησκεία τὴν παίρνει ὡς κοινωνικὸ φαινόμενο, ὡς ἕνα θεσμὸν κοντὰ στοὺς ἄλλους καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν προέλευσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς ἀπὸ τὴν ψυχοφυσικὴ σύστασιν τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ κοινωνικοὺς λόγους κλπ.

Ἐδῶ θὰ παρακολουθήσω τὶς διάφορες θεωρίες ποὺ πρόβηλαν ἢ μιὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλλη κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα καὶ ὡς τὰ χρόνια μας, γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὴν προέλευση τῆς ἐννοίας τοῦ θεοῦ, ἀφοῦ πρῶτα ρίξω μιὰ ματιά στὴν Ἀρχαιότητα.

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

Οἱ προσπάθειες νὰ ἐξηγηθοῦν ἀπὸ πραγματικά εἶτε κοσμικά αἷτια τὴν προέλευση τοῦ θεοῦ δὲν ἔλειψαν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα. Ὁ ἴδιος ὁ Ὅμηρος δίνει μιὰ ψυχολογικὴ νὰ ποῦμε ἐρμηνεία. Οἱ θεοὶ γεννήθηκαν ἀπὸ μιὰν ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου. Ὅλοι οἱ ἀνθρώποι νιώθουν τὴν ἀνάγκη τοῦ θεοῦ: «Πάντες θεῶν χατέουσ' ἀνθρώποι» (Ὀδυσ. 3,48), ἐνῶ ὁ Κριτίας, ὁ περιφημὸς ἀρχηγὸς τῶν Τριάντα, ἀκολουθῶν ἀντιλήψεις σοφιστικῆς καὶ δημοκριτικῆς γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ πολιτισμοῦ, πὼς δηλαδὴ ἡ τεχνικὴ προκοπὴ γεννήθηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη καὶ τὴ σκοπιμότητα, δίδαξε πὼς οἱ θεοὶ εἶναι ἐπινόηση κάποιου ἐξυπνοῦ πολιτικοῦ. Θέλοντας νὰ ἐμποδίσῃ τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὶς ἀπόκρυφες κακὲς πράξεις σοφίστηκε τῆς ὀντότητες αὐτές, ποὺ ὅλα τὰ βλέπουν καὶ ἀκούουν. Γιὰ νάχουν μεγαλύτερη ἐπιβολὴ τὶς τοποθέτησε στὸν οὐρανό, ἀπ' ὅπου κατεβαίνει ὁ τρόμος τῆς βροντῆς καὶ τοῦ κερανοῦ μαζί ὅμως καὶ ἡ εὐλογία τῆς βροχῆς: «διδραμάτων ἥδιστον εἰσιγγήσατο ψευδεὶ καλίφμας τὴν ἀλήθειαν λόγῳ», ὅπως γράφει ὁ ἴδιος (Σίσυφος Σατυρικὸς Diels, II 81B 25, 25).

Ἀργότερα ἓνας περίεργος σοφός, ὁ Εὐήμερος, ποὺ ἔζησε ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο (330—260), ἔγινε περίφημος μὲ τὴ θεωρία, πὼς οἱ θεοὶ τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας, οἱ «νομιζόμενοι θεοί», ἦταν ἀνθρώποι τοῦ παλιοῦ καιροῦ, ἑξαιρετικοὶ γιὰ τὴν ἐξυπνάδα καὶ τὴ δύναμη, βασιλιάδες εἶτε ἄρχοντες τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς, ποὺ ὑποχρέωσαν τοὺς ὑπήκοους τῶν νὰ τοὺς λατρεύουν σὰ θεοὺς. Στὸν ἐνήμερισμό, ὅπως ὀνόμασαν τὴν ἀποψή του, ἔχουμε τὴν ἀπλούστερη μορφή τοῦ μανισμοῦ, τῆς θεωρίας δηλαδὴ πὼς ἡ παράσταση τοῦ θεοῦ γεννήθηκε ἀπὸ τὴ λατρεία τῶν πρόγονων, ποὺ στὰ χρόνια μας συστηματικά τὴν ἀνιάπτει ὁ Spencer.

Ὁ Ἐπίκουρος δίδαξε μὲ κάποιες περιστροφὲς πὼς ἀφορμὴ γιὰ τὶς παραστάσεις τῶν θεῶν εἶναι οἱ ὑπνοφαντασιῆς, οἱ «ψευδεῖς ὑπολήψεις», καὶ τὸ ἴδιο χωρὶς περιστροφὲς τὸ τραγοῦδησε ὁ Λουκρήτιος. Ἡ πίστη στοὺς θεοὺς κατὰ τὸν περίφημο ρωμαῖο ποιητὴ γεννιέται ἀπὸ τὰ δράματα στὸν ὕπνο καὶ ἀπὸ τὴν ἀγνοία γιὰ τὶς αἰτίες ποὺ κάνουν νὰ κινιοῦνται τὰ οὐράνια σώματα (De rerum natura V, 1159 κ.έ., 1181 κ.έ.).

ΟΙ ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

Οι ἑρμηνεῖες τῶν Ἀρχαίων
χωλαίνουν σιγῆ βάση, γιατί
εἶναι πολὺ λογικῆς, ὅπως ὅλη
ἡ ἀρχαία διανόηση. Φιντάζονται
τοὺς θεοὺς καὶ τῆ θρησκεία
σὰν κάτι πού τὸ σοφίστηκαν οἱ
ἄνθρωποι συνειδητὰ καὶ γιὰ
ὀρισμένους σκοποὺς, ἐνῶ ἡ φύση
τῆς θρησκείας εἶναι ἀνορθό-
λογη, ἰρρασιονέλ, ἡ δημιουργία
κι ἡ ἐξέλιξή της περισσότερο
αὐθόρμητη κι ἀσύνειδη.

Γενικὰ οἱ ἀρχαῖοι χρόνοι εἶναι λίγο εὐνοϊκοὶ γιὰ μίαν ἀντικει-
μενικὴ ἔρευνα τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου κι ἀκόμη λιγότερο
οἱ μέσοι χρόνοι κι οἱ πρώτοι αἰῶνες τῶν νέων χρόνων. Ἔτσι πρέ-
πει νὰ κατεβούμε στὸ 18ο αἰῶνα γιὰ νὰ συναντήσουμε τῆς πρώ-
τες ἀρχῆς τῆς ἐπιστημονικῆς θρησκολογίας. Καὶ στὸ σουμεῖο αὐτὸ
ὁ μεγάλος αἰώνας τοῦ ἀστικοῦ διαφωτισμοῦ ἔφερε στὸ φῶς
βασικῆς ἀντιλήψεις, πού ξετυλίχτηκαν καὶ συστηματοποιήθηκαν
ἀργότερα.

Προσέχουν τοὺς πρωτόγονους λαοὺς, καταλαβαίνουν τὰ διδάγματα
πού μποροῦν νὰ βγάλουν ἀπὸ τὴ μελέτη τους γιὰ τὸ θρησκευτικὸ πρό-
βλημα καὶ σὲ πολλὰ προλαβαίνουν θεωρίες καὶ κατευθύνσεις πού πρό-
βαλαν στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα. Οἱ εἰδικοὶ ἀναφέρουν γιὰ χαρακτηριστι-
στικῆς δυὸ ἐργασίες, τοῦ Ch. de Brosses, μὲ τὴν ἐπιγραφή: *Du culte
des dieux fétiches ou parallèle de l'ancienne religion de l'Egypte
avec la religion actuelle de la Nigrite*, Paris 1760 καὶ τοῦ N. S. Ber-
gier, *L'origine des dieux du paganisme*, Paris, 1767. Γιὰ τὸν πρώτο
οἱ ἀρχικῆς ἀφορμῆς τῆς θρησκείας εἶναι ὁ φειχισμὸς, πού γεννήθηκε
ἀπὸ τὸ φόβο, κι ἡ ἀστρολατρεία, πού γεννιέται ἀπὸ τὸ θυμασμό, ἐνῶ ὁ
δεύτερος εἶναι πρόδρομος τῆς ἀνιμιστικῆς θεωρίας.

Σχηματικὰ καὶ στὴ χρονολογικὴ σειρά οἱ θεωρίες γιὰ τὴν
προέλευση τῆς θρησκείας, πού εἶδαν τὸ φῶς ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ
19ου αἰῶνα ἴσαμε τῆς μέρες μας, εἶναι: 1) φυσικὴ μυθολογία: Max Müller 2) φειχισμὸς: Aug. Comte, J. Lubbock 3) ἀνιμι-
σμὸς: E. Tylor 4) μανισμὸς εἴτε λατρεία προγόνων: H. Spen-
cer 5) ἀστρομυθολογία: E. Siecke καὶ βαβυλωνισμὸς: H. Winkler A. Jeremias, E. Stucken 6) τοτεμισμὸς: Mac Le-
nan, J. G. Frazer, S. Freud, E. Durkheim 7) μαγισμὸς καὶ
δυναμισμὸς: J. H. King, Frazer, Durkheim, Lévy-Bruhl.

Οἱ πρώτες τέσσερις ἀνήκουν στὸ 19ο αἰῶνα, οἱ τρεῖς τελευ-
ταῖες πρόβαλαν στὸν αἰῶνα μας κι ἔχουν ἐσωτερικὴ συγγένεια
μὲ τῆς γενικότερες ἀπόψεις τοῦ καιροῦ μας.

1. Φυσικὴ μυθολογία: Max Müller (1823—1900). Πῶς
φυσικὰ καὶ μετεωρολογικὰ φαινόμενα ἔδωσαν ἀφορμὴ σὲ θρη-
σκευτικῆς παραστάσεις καὶ μυθοπλαστίες εἶναι παλιὰ κι ἀπὸ πολ-
λῆς ἀπόψεις δικαιολογημένη ὑπόθεση.

Παλαιότερα τὴν ἑρμηνεία αὐτὴ τὴν πῆραν σὲ ρασιοναλι-

στική έννοια, δηλαδή πώς οι έρμηνεϊες γεννήθηκαν από την ανάγκη του ανθρώπινου μυαλού να βρει αίτιες στα φαινόμενα. Έτσι υπόθεσαν πώς η πίστη σε θεούς γεννήθηκε από την προσπάθεια να έρμηνεύσουν τα φυσικά φαινόμενα (φυσικός ρασιοναλισμός) είτε πώς είναι συνειδητή προσωποποίηση ιδιοτήτων του ανθρώπου (ψυχολογικός ρασιοναλισμός) και γενικότερα πώς η μυθολογία είναι μιὰ ποιητικά προσωποποιημένη ιστορία του κόσμου και του ανθρώπου. Τέτοιες αντιλήψεις είχαν λ.χ. ο φιλόλογος G. Hermann, ο J. H. Voss, ο Renan οι άλλοι.

Περωνώντας από τὸ ρασιοναλισμὸ στὸν αὐθορμητισμὸ ἔχουμε τὶς ἀπόψεις τῆς ἀπὸ μυθολογικῆς σχολῆς. Ἡ μυθολογικὴ θεωρία προετοιμάστηκε στὴν ἔρευνα τῶν Ἰνδογερμανικῶν γλωσσῶν, πού μὲ ζήλο κι ἐπιτυχία καλλιιεργήθηκε στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα: Fr. Schlegel, Fr. Bopp, Fr. Pott κ. ἄ.

Οἱ ἐρευνητὲς ξεζίνησαν ἀπὸ τὴν ὑπόθεση, πὼς οἱ μυθικὲς παραστάσεις εἶναι ἡ προσωποποίηση φυσικῶν ἀντικείμενων, ἰδιαίτερα τῶν μεγάλων ἀστρῶν καθὼς και μετεωρολογικῶν φαινομένων, τῆς μπόρας, τῆς βροχῆς. Μερικοὶ ὑποστήριξαν, πὼς ἡ μυθολογία εἶναι πρῶτ' ἀπ' ὅλα μυθολογία τοῦ ἡλίου, ἄλλοι πάλι πὼς ὁ οὐρανὸς μὲ τὶς διάφορες ὄψεις του ἔδωσε ἀφορμὴ στὴ μυθοπλαστία, ἄλλοι τόνισαν τὴ σημασία τῆς βροχῆς, τῆς μπόρας, ἄλλοι τέλος γιὰ κύριο θέμα τοῦ μύθου ἔβαλαν τὴ φωτιά ἢ τὸ νερό.

Ὁ κυριότερος ἀντιπρόσωπος κι ἐκλαϊκευτὴς τῆς μυθολογικῆς θεωρίας εἶναι ὁ Friedr. Max Müller, ὁ γιὸς τοῦ φιλέλληνα γεωμανοῦ ποιητῆ Wilhelm Müller, ὁ συνσκριτικὸς και ἀσιανολόγος πὸν ἔζησε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του στὴν Ὁξφόρδη κι ἔγραψε τὰ ἔργα του στὴν ἀγγλική.

Κατὰ τὸ Muller ἡ θρησκεία γεννήθηκε φυσικὰ κι' αὐθόρμητα ἀπὸ τὴν τάση τοῦ ἀνθρώπου νὰ προσωποποιεῖ ἀντικείμενα και φαινόμενα. Κύριο θέμα τοῦ μύθου εἶναι ὁ ἥλιος, ἡ ἀνατολή κι ἡ δύση του, καθὼς κι ἡ ἐνέργειά του. Ὁ ἀνθρώπος προσωποποίησε πράματα πὸν μποροῦσε νὰ τὰ ἐγγίσει και νὰ τὰ πιάσει, ὅπως τὴν πέτρα, τὸ ὄστρακο κλπ. (φετίχ), ἔπειτα πράματα πὸν μόνο μποροῦσε νὰ τὰ ἐγγίσει, ὅπως δέντρο, ποταμὸ (θεοὶ), ἐνῶ τὰ ἀφραστα και ἀνέγγιχτα, ὅπως ὁ ἥλιος, τ' ἄστρα, ὁ οὐρανὸς ἔγιναν μεγάλοι θεοὶ. Αὐτὰ κάνουν τὸ φυσικὸ μέρος τῆς θρησκείας, τὴ φυσικὴ θρησκεία. Οἱ κοινωνικὲς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου, λατρεία γονιῶν, πρόγονων, ἔδωσαν ἀφορμὴ νὰ γεννηθοῦν ἄλλες θρησκευτικὲς παραστάσεις, ὁ θεὸς πατέρας σὰ δημιουργὸς, λατρεία τῆς ἀνθρώπινης εἰκόνας, τοῦ γιοῦ τοῦ θεοῦ. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀνθρωπολογικὴ θρησκεία. Τέλος ὁ ἀνθρώπος βρῖσκει τὸ ἀπειρο μέσα του, στὴ συνείδησή του, ἀπὸ ἐγὼ του και λατρεύει τὸ ἐγὼ, τὸ ἅγιο κι ἱερό πὸν ἔχει μέσα του σὰν «ἅγιο πνεῦμα». Αὐτὴ εἶναι ἡ θεοσοφικὴ ἢ ψυχολογικὴ θρησκεία.

Ἄρχικὸς τύπος τῆς θρησκείας δὲν εἶναι οὔτε ἡ μονοθεία οὔτε ἡ πολυθεία παρὰ ἡ ἐνοθεία, πὸν πᾶει νὰ πει πὼς γιὰ μοναδικὸς ἢ ἀνώτερος θεὸς παρουσιάζεται στὴ συνείδησή μας ἐκεῖνος πὸν τὸν συλλογίζομαστε, πὸν τοῦ προσευχόμαστε κλπ.

Ἡ θεωρία τοῦ Müller, γενικά ἢ μυθολογικὴ θεωρία, δὲν μπορούσε νὰ δείξει μεγάλη ἀντοχὴ στὴν κριτικὴ, γιατί ἔχει μέσα της πολλὴ φαντασία καὶ λίγη πραγματικότητα εἴτε ἱστορία. Στηρίχτηκε σὲ περιορισμένο ὕλικό, σὲ παραστάσεις σχετικὰ προχωρημένων λαῶν, τῶν Ἑλλήνων, τῶν Γερμανῶν, πού ἔδιναν τὴν ἐντύπωση μυθολογίας. Γι' αὐτὸ τὴν πολέμησαν ἀπ' ὄλες τις μεριές, γλωσσολόγοι, κοινωνιολόγοι κλπ.

2. Φετιχισμός: Comte, Lubbock. Ἀκολουθώντας τὸ ἀλλαγμένο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καθὼς καὶ τὸ δόγμα του γιὰ τὶς τρεῖς καταστάσεις ὁ Comte δίδαξε πὼς ἡ πρώτη μορφή τῆς θρησκείας εἶναι ἡ λατρεία τῶν φυσικῶν ἀντικειμένων χωρὶς τὴν πίστη πὼς σ' αὐτὰ κατοικεῖ κάποια δύναμη, πνεῦμα ἢ κάτι παρόμοιο. Αὐτὰ εἶναι τὰ φετίχ.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ Ch. de Brosses εἶναι φανερὴ. Μόνο πού ἐκείνος κοντὰ στὸ φετιχισμό γιὰ πηγὴ τῆς θρησκείας ἀναγνώριζε τὴν ἀστρολατρεία, ἐνῶ ὁ Comte δίνει γενικότερη ἔννοια στὸ φετίχ. Ἡλιος, φεγγάρι εἶναι γι' αὐτὸν τὰ μεγάλα φετίχ. Σ' ἓνα δεύτερο στάδιο τὰ πράγματα προσωποποιοῦνται καὶ πνευματοποιοῦνται. Ἔτσι γεννιέται ἡ πολυθεΐα καὶ αὐτὴ ξετυλίγεται σιγά σιγά σὲ μονοθεΐα. Ἡ θρησκεία στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς τρεῖς καταστάσεις, στὴ θεολογικὴ, περνάει τρεῖς φάσεις: φετιχισμό, πολυθεΐα, μονοθεΐα.

Μὰ ἐνῶ ἡ διδασκαλία τοῦ Comte μὲ τὴ σχηματικὴ της ἀπλότητα καὶ μὲ τὴ φτώχεια της σὲ πληροφορίες ἀπὸ τοὺς φυσικούς λαοὺς δὲν κέρδισε ἐμπιστοσύνη, τὸ θέμα τὸ ξανάπασε εἰκοσι χρόνια ἀργότερα ὁ John Lubbock (1834—1913) μὲ καλύτερες προϋποθέσεις. Στηριζόταν σὲ ἀφθονότερο ὕλικό, σὲ βαθύτερη γνῶση τῆς ἐθνολογίας, πού στὸ διάστημα αὐτὸ εἶχε προκόψει σημαντικὰ καὶ στὴν ἐξελικτικὴ θεωρία πού εἶχε προβάλλει στὸ μεταξὺ. Τὸ συμπέρασμα του ἦταν, πὼς ὁ φετιχισμὸς εἶναι ἡ πρώτη μορφή τῆς θρησκείας σὲ πλατιὰ ἐξελικτικὴ σειρά: ἀθεΐα, φετιχισμὸς, τοτεμισμὸς εἴτε φυσιολατρεία, ἀνθρωπομορφισμὸς εἴτε ἰδωλολατρεία. Τέλος ὁ θεὸς γίνεται δημιουργὸς τοῦ κόσμου καὶ δεσμὸς τῆς θρησκείας μὲ τὴν ἠθικὴ.

Ἄλλο ὄρος φετίχ, γαλλ. fétiche, γερμ. Fetisch, ἀγγλ. fetich, ἀπὸ τὸ πορτογαλικὸ feitiço (λατ. facticius=φτιαχτός, τεχνητός), σημαίνει φυλαχτό, κάτι μαγεμένο, πού ἔχει ἐνέργεια μαγικὴ. Οἱ πορτογάλοι ἐξερευνητὲς ὀνόμασαν μὲ τὴ λέξη κάποια ἀντικείμενα ὅπως δόντια, οὐρές, κέρατα, ὄστρακα, ξύλα, κοράλια, καρφιά, πού οἱ μαῦροι τῆς δυτικῆς Ἀφρικῆς τὰ σέβονταν, τὰ λάτρηναν καὶ ζητοῦσαν τὴ βοήθειά τους. Στὴν κοινὴ χρῆση φετιχισμὸς σημαίνει λατρεία σὲ ἀψυχα ἀντικείμενα. Ἡ νεότερη ἐρευνα ἔδειξε, πὼς τέτοια λατρεία δὲν ὑπάρχει.

3. Ἄνιμισμὸς: Ed. Tylor (1832—1917). Πολὺ στερεότερη βάση ἔχει ἡ ἀνιμιστικὴ θεωρία πού τὶς βασικὲς της γραμμὲς τὶς γνωρίσαμε μιλώντας γιὰ τὴν παράσταση τῆς ψυχῆς.

Ἄνιμισμὸς στὴ γενικότερη ἔννοια εἶναι μιὰ τάση εἴτε δια-
νοητικὴ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου νὰ φαντάζεται τὸν κόσμον ἀν-
θρώπομορφικά, νὰ δίνει ζωὴ καὶ ψυχὴ σὲ ἀντικείμενα καὶ στὰ
φαινόμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Στὴν τάση αὐτὴ ἔβλεπε τὸ 18ο
αἰῶνα ὁ Bergier τὴ βαθύτερη ἀφορμὴ ποὺ γέννησε τὶς δυὸ ἀρ-
χικὲς μορφὲς τῆς θρησκείας, τὸ φετιχισμό καὶ τὴν ἀστρολατρία.
Γιὰ βάσει ὅμως μιᾶς συστηματικῆς ἐρευνας τὴν πῆρε πρῶτος ὁ
ἄγγλος Ed. Tylor. Ἐθνολόγος ὁ ἴδιος, μὲ πλούσια μόρφωση
στὸ ἔδαφος αὐτό, μὲ σπάνια παρατηρητικότητα καὶ μεθοδικὴ
προπαίδεια, στηρίχτηκε στὸ ὕλικό ποὺ εἶχε μαζευτεῖ σ' αὐτὸ τὸ
διάστημα ἰδιαίτερα ἀπὸ μέσους καὶ κατώτερους γεωργικοὺς
λαοὺς, ποὺ ἔχουν, ὅπως εἶναι γνωστό, πολὺ ζωηρὴ τὴν ἀνιμιστικὴ
διάθεση. Ἔτσι κατάφερε νὰ θεμελιώσῃ μιὰ θεωρίαν ποὺ ἐπιβλή-
θηκε μὲ τὸ βάρος τῶν θετικῶν πληροφοριῶν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν
συνοχή. Κύριο ἔργο : Primitive culture, 1871.

Κατὰ τὸν Tylor πίσω ἀπὸ τὴ λατρεία τῶν πρόγονων, πέρ' ἀπὸ τὸ
φετιχισμό καὶ τὴ φυσιολατρεία, εἶναι κάτι πῶς πρωταρχικό, ἢ ἀνιμιστικὴ
τάση καὶ αὐτὴ δούλεψε σὰ βαθύτερη πηγὴ τῆς θρησκείας. Σύμφωνα μὲ
τὶς ἀντιλήψεις τοῦ καιροῦ τοῦ ὁ Tylor συλλογιέται ἐξελικτικὰ καὶ βρι-
σκει πῶς οἱ θρησκευτικὲς παραστάσεις περπάτησαν τὴν ἀκόλουθη σει-
ρά. Ἀπὸ τὸ θάνατο καὶ τ' ὄνειρο γεννήθηκε ἡ παράσταση τῆς ψυχῆς,
τῆς ζωῆς ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο καὶ ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν (σ. 324). Ἀ-
κολούθησε μιὰ γενικὴ ἐμπύκνωση τοῦ κόσμου. Ὁ ἀνθρώπος δουλεύοντας
ἀναλογικὰ ἐφοδίασε μὲ ψυχὴ τὰ ἀντικείμενα γύρω του. Μὲ τὴ λατρεία
τῶν πεθαμένων, τῶν πρόγονων, ποὺ δὲν εἶχαν πιά σώματα παρὰ ἦταν
ψυχῆς μονάχα, ἔγινε τὸ πέρασμα στὰ πνεύματα. Τὰ πνεύματα μποροῦν
νὰ μποῦν σὲ ἄλλα σώματα εἴτε καὶ σὲ πράγματα, νὰ τὰ ζωντανέγουν,
νὰ τοὺς δώσουν ὀφέλιμα εἴτε βλαβερὰ ἰδιότητα. Ἔτσι γεννήθηκε ὁ φε-
τιχισμὸς καὶ πῶς πέρα ἡ εἰδωλατρία. Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μὲ τὰ φυ-
σικὰ ἀντικείμενα καὶ γεννιέται ἔτσι ἡ λατρεία τῆς φύσης, τοῦ νεροῦ,
τοῦ ποταμοῦ, τῆς θάλασσας, τῶν δέντρων, τῶν ζώων, τῶν τοτέμ. Τὸ ἀ-
νώτερο σκαλοπάτι στὴν ἐξελικτικὴ αὐτὴ σειρά εἶναι ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ
σὲ γενικὴ ἔννοια, δηλαδὴ ὄχι ἐνὸς ὀρισμένου θεοῦ παρὰ τῆς γενικῆς
ἔννοιαις θεός. Ἀπ' ἐδῶ ξεκίνησε ἡ πολυθεία τῶν λαῶν τοῦ ἀνώτερου καὶ
μέσου πολιτισμοῦ, οἱ θεοὶ τοῦ οὐρανοῦ, τῆς βροχῆς, τῆς βροντῆς, τοῦ
ἀνεμου, τῆς φωτιᾶς, τοῦ ἡλίου, τοῦ φεγγαριοῦ, τῆς γεωργίας, τῶν πόλε-
μων καὶ ἡ ἐξέλιξη κορυφώθηκε μὲ τὴν κυριαρχίαν ἐνὸς ἀνώτερου θεοῦ.
Τὸ τελευταῖο βῆμα, ὁ μονοθεϊσμός ὅπως λέμε, δὲ χαραχτηρίζεται μόνο τοὺς
προχωρημένους λαοὺς. Ἀκόμη καὶ ἡ θεολογία καθυστερημένων λαῶν ἔχει
τὴν ιδέα τοῦ ἀνώτατου θεοῦ.

Ἡ θεωρία μὲ τὴν πλούσιαν ντοκουμεντασίον, μὲ τὴ συστη-
ματικότητα καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ ἐξηγῆι ἀβίαστα τὰ φαινόμενα,
ἐπιβλήθηκε καὶ πέρασε γιὰ κλασικὴ μερικὲς δεκαετίες. Θεολογία
τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἑλληνικὴ καὶ γερμανικὴ μυθολογία δέ-
χτηκαν τὴν ἐπιδοράσῃ της. Σ' αὐτὴ στηρίχτηκε ὁ Rohde γιὰ νὰ
ἐρμηνεύει τὴν ἑλληνικὴν παράσταση τῆς ψυχῆς καὶ ἀπ' αὐτὴ ξεκί-
νησε ὁ γνωστός ψυχολόγος τῆς Λειψίας W. Wundt (1832—1920)

μέ τη μικρή παραλλαγή πού τη λατρεία τῶν πρόγονων, τῶν ἡρώων καὶ τὴν πολυδαιμονία τη θεώρησε ποικιλίες τοῦ ἀνιμισμοῦ.

4. Ὁ μανισμός: Spencer (1820—1903). Συγγενικός με τὸν ἀνιμισμὸ, τονίζοντας ἑξαιρετικά μιὰ πλευρὰ τῆς ἀνιμιστικῆς θεωρίας, ὁ μανισμὸς ὑψώνει σὲ πρωταρχικὴ πηγὴ τῆς θρησκείας τὴ λατρεία τῶν πρόγονων. Γι αὐτὸ ἡ ὄνομασία μανισμὸς (ἀπὸ τὸ λατ. manes, πού σημαίνει στοὺς Ρωμαίους τὶς θεοποιημένες ψυχὲς τῶν πεθαμένων). Ἡ σπενσερική θεωρία εἶναι κοινωνικὴ καὶ γιὰ τὴν ἔκθεσή της ὁ συγγραφέας διαθέτει μεγάλο μέρος τοῦ 1ου τόμου τῆς Κοινωνιολογίας του (1876).

Τὴ διδασκαλία τη στηρίζει στὴν ἀπλωμένη σ' ὅλους τοὺς λαοὺς τιμὴ, φροντίδα καὶ περιποίηση στοὺς πεθαμένους, στὰ ἑξαιρετικά πρόσωπα, στοὺς ἡρώες. Πίσω ἀπὸ τὶς ὑπερφυσικὲς ὀντότητες, πού ὁ ἀνθρώπος τὶς λατρεύει, κρύβεται μιὰ προσωπικότητα ἀνθρώπινη. Ὅλες οἱ μορφὲς τῆς θρησκείας, προσκύνηση εἰδώλων, φετιχισμὸς, λατρεία ζώων, φυτῶν, φυσικοῦ κόσμου, θεῶν, ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν. Ἔτσι, ὅπως γράφει δικαιολογημένα ὁ καθηγητὴς P. Wilhelm Schmidt σ' ἓνα πολὺ καλὸ ὀδηγητικὸ βιβλίο, πού στὸ κεφάλαιο αὐτὸ τὸ παίρνω βάση γιὰ τὴν ἔκθεσή μου, «ἡ θεωρία τοῦ Σπένσερ εἶναι ἡ πλατύτερη καὶ ριζικότερη ἐφαρμογὴ τοῦ εὐημερισμοῦ, ἀπ' ὅσες γνώρισε ἡ ἐπιστῆμη τῆς θρησκείας» (σ. 61). (Κοίταξε Βιβλιογραφία).

Τὸ ξάπλωμα κι ἡ ἐπιβολὴ τῆς σπενσερικῆς θεωρίας ἦταν περιορισμένα. Τὴν πῆραν γιὰ μιὰ παραλλαγὴ τοῦ ἀνιμισμοῦ, ὅπως καὶ ἦταν πραγματικά, ὥστε ἡ κριτικὴ πού ἄρχισε ἀργότερα μὲ στόχο τὸν ἀνιμισμὸ χτυποῦσε ἕμμεσα καὶ τὸ μανισμὸ.

5. Οἱ σύγχρονες θεωρίες. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ βρίσκεται σὲ στενὴ σχέση με τὴ γενικότερη ἰδεολογικὴ ἀλλαγὴ πού ἐγινε ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα κι ἔχει γιὰ παράλληλα φαινόμενα στὸ φιλοσοφικὸ ἔδαφος τὰ ἰδεαλιστικὰ ρεύματα, στὸ ἐπιστημονικὸ τὴν πολεμικὴ κατὰ τοῦ δαρβινισμοῦ, τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας γενικά κλπ.

Ὁ ἀνιμισμὸς κι ἡ παραλλαγὴ του, ὁ σπενσερικός μανισμὸς, ἦταν ἡ πιὸ συνακόλουθη ἐφαρμογὴ τῆς νατουραλιστικῆς κι ἐξελικτικῆς ἀρχῆς στὸ ἔδαφος τῆς θρησκείας κι ὀδηγοῦσε χωρὶς ἄλλο στὴν ἀνθρώπινη καὶ φυσιοκρατικὴ προέλευσή της. Μιὰ τέτοια θρησκεία ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ κι οὔτε μπορεῖ νὰ τη σώσει ἡ ἀφταστη σοφία κάποιων φωτισμένων πού ἀπὸ τὸ βάθος ἑνὸς νυσταγμένου ἀμοραλισμοῦ δογματίζουν πὼς ἡ θρησκεία εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ βάζει χαλινὸ στοὺς ἄμαθους.

Ἔτσι χρειάστηκαν δραστικότερα μέσα γιὰ νὰ ξορκίσουν τὸν πειρασμὸ. Ἡ κριτικὴ ζήτησε νὰ κλονίσει τὸ κύρος τοῦ ἀνιμισμοῦ, πού ἦταν ἡ πιὸ ἐπαναστατικὴ λύση στὸ ἀστικὸ πλαίσιο,

Ἐθνολόγοι ὅπως ὁ Andrew Lang, παλαιοὶ ὀπαδοὶ τοῦ ἀνιμισμοῦ, κοινωνιολόγοι μὲ κύρος ἢ ποῦ ἀπόκτησαν γι αὐτὸ κύρος, ὅπως ὁ Durkheim, πολέμησαν τὸν ἀνιμισμὸ προσπαθώντας νὰ δείξουν τὴν ἀνεπάρκειά του. Δὲν ἀρνοιοῦνται τὰ ἀνιμιστικὰ φαινόμενα οὔτε τὴ διάδοσή τους, μόνο ἰσχυρίζονται πὼς ὑπάρχουν ὀλόκληροι λαοὶ ποῦ δὲν ἔξρουν τὸν ἀνιμισμὸ καὶ πὼς ὀλόκληρη εἶτε μέρος τῆς θρησκείας δὲν ἐξηγίεται μὲ τὰ πνεύματα. Ἡ ἀνιμιστικὴ κατάσταση δὲν εἶναι ἡ παλαιότερη, ἡ ἀρχικὴ, παρὰ προηγῆθηκε μιὰ ἐποχὴ προανιμιστικὴ, ὀπότε δὲν ὑπῆρχε ἡ παράσταση τῆς ψυχῆς εἶτε δὲν ἦταν τόσο ζωηρὴ. Στὴν προανιμιστικὴ αὐτὴ κατάσταση κυριαρχοῦσε ἡ πίστη σὲ μιὰν ἀπρόσωπη δύναμη, διάχυτη στὴ φύση, ποῦ εὐνοοῦσε τὴ μαγεία, ποῦ γέννησε τὸν τοτεμισμὸ, ἀκόμα καὶ τὴν πίστη σ' ἓνα θεό. Ἔτσι φανερὰ καὶ θαρρετὰ ὑποστήριξαν στὰ τελευταῖα χρόνια, πὼς στοὺς πρωτόγονους λαοὺς βρισκουν μιὰ πρωταρχικὴ μονοθεία, τὴν πίστη σ' ἓναν ἀνώτατο θεό. Παράλληλα ἔχουμε ἓνα ξαναζωντάνεμα τῆς φυσικῆς μυθολογίας, ποῦ παρουσιάζεται μὲ τὰ ὀνόματα ἀστρομυθολογία καὶ βαβυλωνισμὸς.

Οἱ καινούργιες ἱστορικὲς ἐρευνες βεβαίωσαν καὶ φώτισαν καλύτερα ὅτι ἔξαμε ἀπ' ἀνέκαθεν πὼς στὶς θρησκευτικὲς δοξασίαι τῶν λαῶν τῆς Μεσοποταμίας, ὅπως εἶναι οἱ Βαβυλώνιοι, Ἀσσύριοι, Σουμέριοι, Ἐλαμίτες, σπουδαῖο ρόλο ἔπαιξαν τ' ἀστρα, τὸ φεγγάρι πρῶτα, ποῦ ἡ σημασία του εἶχε ξεφύγει τὴ προσοχὴ τοῦ Müller καὶ τῶν ὀπαδῶν τῆς παλαιᾶς μυθολογικῆς σχολῆς.

Μεγαλύτερη ἀκόμη σπουδαιότητα ἔδωσαν στὴ μαγεία σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση τῆς θρησκείας. Ὅποιος πιστεῖ σὲ μυστικὴ δύναμη, περιμένει ἐνέργεια ἀπ' αὐτὴ ὀφέλιμη εἶτε βλαβερὴ καὶ ὁ πόθος εἶτε τυχαῖα περιστατικὰ γεννοῦν πάλι τὴν πίστη, πὼς ὁ ἄνθρωπος ἢ ὀρισμένοι ἄνθρωποι μποροῦν νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν ἀπόκρυφη δύναμη γιὰ τὸ καλὸ ἢ τὸ κακό. Ἔτσι προβάλλει ἡ προσωποικότητα τοῦ μάγου, τοῦ ἱερωμένου, τοῦ παπᾶ.

Χωρὶς ἄλλο ὅλες οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ξεκινοῦν ἀπὸ μιὰ συνειδητὴ ἢ ἀσυνειδητὴ πρόθεση νὰ θολώσουν τὰ νερά. Τὴν ἴδια πρόθεση ἔχει καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς ποῦ ἔρχεται σὰ συμπέρασμα ἵστερα ἀπὸ τὴν πλατιά συζήτηση, πὼς ἡ θρησκεία ἔχει πολλαπλὴ ἀρχή.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΠΟΨΗ: Τὴν τάση αὐτὴ τὴ βλέπουμε πιὸ ζωηρὰ στὴ διδασκαλία τοῦ Durkheim καὶ τῆς γαλλικῆς κοινωνιολογικῆς σχολῆς γιὰ μυστικὲς δυνάμεις καὶ γιὰ τοτέμ, ποῦ μᾶς φέρνουν στὴν κοινωνικὴ ἀποψη τῆς θρησκείας. Τὴν ἐκθέτω κάπως πλατιύτερα, γιὰτὶ εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὶς ἀντιλήψεις τῆς κοινωνιολογικῆς σχολῆς ποῦ ἔπαιξαν σημαντικὸ ρόλο στὴν

πνευματική ζωή της προπολεμικής Γαλλίας κι ήταν τὸ δεύτερο κύριο ρεύμα δίπλα στὸν μπερξονισμό.

Τις ἀντιλήψεις του γιὰ τὴ θρησκεία τις ἀνάπτυξε ὁ ἀρχηγὸς τῆς σχολῆς Émile Durkheim (1858—1917) σ' ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα βιβλία, ἐθνολογίας καὶ κοινωνιολογίας, στὶς *Formes élémentaires de la vie religieuse*, πού τυπώθηκε τὸ 1912.

Κατὰ τὸν Durkheim ἡ παράσταση τοῦ θεοῦ, γενικὰ ἢ πίστη σὲ πνεύματα, δὲν εἶνε πρωταρχικὴ παρὰ ἐξελίχθηκε σιγά σιγά ἀπὸ ἀπλούστερες παραστάσεις, Ὅπως τὸ δείχνει ἡ μελέτη τῆς μυθολογίας, ἡ παράσταση αὐτὴ εἶναι ξένη στὶς πρωτογονότερες κοινωνίες. Ἐχομε παραδείγματα ἀπὸ προχωρημένες ἀκόμη θρησκείες, ὅπως εἶναι ὁ βουδδισμὸς λ. χ., πού τις λείπει κάθε ἐννοια τοῦ θεοῦ. Τὸ οὐσιαστικὸ στὴ θρησκεία δὲν εἶναι ἡ παράσταση τοῦ θεοῦ, ὅπως θὰ μπορούσαμε νὰ υποθέσουμε ἡμεῖς οἱ συνηθισμένοι μὲ τις προχωρημένες θρησκείες. Ἡ θρησκεία ἀρχίζει ἀπὸ παραστάσεις ἀπλούστερες, ἀπὸ τὸ χωρισμὸ τοῦ κόσμου σὲ βέβηλο καὶ ἱερό ἢ καλύτερα ἀπὸ τὴν πίστη σὲ μιά μυστικὴ δύναμη πού δίνει τὴν ἱερότητα σὲ κάποιου ἀντικείμενα καὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλα στὸ τοτέμ. Οἱ δυνάμεις εἶναι περισσότερες ἢ λιγότερες ἀνάλογα μὲ τις φυλές. Σὲ μερικὲς καταντοῦν μιά μονάχα. Ὁ Durkheim τὴν ὀνομάζει «μανά» παίρνοντας τὴ λέξη ἀπὸ τὴ γλώσσα τῶν Μελανησίων.

Τὴ δύναμη αὐτὴ τὴ φαντάζονται ἀόρατη, ἀνώδυμη, διάχυτη στὴ φύση, ὅπως καλὴ ὥρα ἢ νεότερη φυσικὴ ἐπιστῆμη τις φυσικὲς δυνάμεις (Form. élém., σ. 285—286). Ἡ συμμετοχὴ στὴ δύναμη αὐτὴ κάνει ἱερά τ' ἀντικείμενα καὶ τὰ τοιμικὰ σύμβολα, τοὺς δίνει τὴ δύναμη, τὴ δραστηριότητα. «Τὸ μανὰ εἶναι πρῶτ' ἀπ' ὅλα δύναμη, ἢ ἀληθινὴ δραστηριότητα (efficacité)... Αὐτὴ κάνει τὸ δίχτυ νὰ πιάνει, τὸ σπῆτι νὰ εἶναι στερεό, τὴ βάρκα νὰ βαστάει στὴ θάλασσα. Στὸ χωράφι εἶναι ἡ καρπάρδα, στὰ γιαιτρικά ἢ ἐνέργεια, πού γλυτώνει ἢ πού σκοτώνει» (Herbert καὶ Mauss, *Théorie générale de la Magie*). Ἡ δύναμη αὐτὴ ἐνσαρκώνεται ἰδιαίτερα στὸ τοτέμ (Form. élém. σ. 325). Μένει ὅμως ἀνεξάρτητη ἀπ' αὐτὸ κι ἀπ' ὅλα πού παίρνουν μέρος σ' αὐτὴ. Ἡ λατρεία τοῦ τοτέμ δὲν εἶναι λατρεία ὀρισμένου ζώου, ἀστρου, ἀντικείμενου, παρὰ τῆς δυνάμης πού ἐνσαρκώνεται σ' αὐτά. Εἶναι παλαιότερη ἀπ' αὐτά καὶ θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει κι ὅταν λείψουν ἑκεῖνα.

Ὁ τοτεμισμὸς λοιπὸν στὴν ἐννοια αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη μορφή τῆς θρησκείας. Νὰ ζητεῖ κανεὶς κάτι ἄλλο στὴ θρησκεία, νὰ ἐπιμένει καὶ καλὰ νὰ τὴν ὀρίσει παίρνοντας γιὰ βάση τὴν πίστη σὲ ὄντα πνευματικὰ εἶναι κατασκευὴ a priori κωμωμένη μὲ τὴν ἐπίδραση τῶν μεγάλων θρησκειῶν τῆς Εὐρώπης.

Τὸ χαρακτηριστικὸ στὴ διδασκαλία τοῦ Durkheim εἶναι ἡ κοινωνικότητα τοῦ τοτέμ καὶ συνέπεια ἡ κοινωνικὴ ἀρχὴ τῆς θρησκείας. Ἀντίθετα στὴν ἀποψη τοῦ πολὺ γνωστοῦ σήμερα ἀγγλοῦ κοινωνιολόγου Frazer, πού τὸ τοτέμ τὸ παίρνει μὲ ἀτομικὴ ἐννοια, σάν ἕνα προστάτη πού τὸ ἄτομο τὸν διάλεξε γιὰ νὰ τὸ φυλάγει ἀπὸ τις ἐπικίνδυνες φυσικὲς δυνάμεις, ὁ Durkheim τονίζει τὴν ὁμαδικότητα, τὴν κοινωνικὴ του προέλευση. Ὁ ὁμαδικὸς τοτεμισμὸς εἶναι γιὰ τὸ γάλλο κοινωνιολόγο ἡ πηγὴ κι ἡ πρώτη μορφή τῆς θρησκείας.

Κάτι σημαντικότερο ἀκόμα. Γιὰ τὸν Durkheim καὶ τοὺς ὁπαδούς του τὸ τοτέμ εἶτε ἡ μυστικὴ δύναμη, τὸ μανά, πού ἐνσαρκώνεται σ' αὐτὸ, εἶναι ἡ ὁμαδικὴ δύναμη τῆς κοινωνίας, ὅπως τὴν ἀντικρίζει τὸ

άτομο. Ἡ κοινωνικότητα, ἡ ζωὴ δηλαδή στὴν ομάδα, εἶναι ἐκεῖνη ποὺ ἔδωσε στὸ άτομο τὴν ἔντονη αὐτὴ παράσταση καὶ μαζὶ τὴν ἰδέα γιὰ μιὰ δύναμη, ποὺ τὸ ξεπερνᾷ. Μέσα στὴν κοινωνία τὸ άτομο στέκεται ἔμπροσθ σὲ μιὰν ὁλότητα, ἀνώνυμη, ἀπρόσωπη, ποὺ τοῦ ἐπιβάλλεται μὲ τὸν ὄγκο της, μὲ τὶς γνώσεις της, μὲ τὰ ἔθιμα καὶ τὶς προσταγές της καὶ τὸν ὑποχρεώνει νὰ ρυθμίσει τὴ ζωὴ του καὶ τὴ σκέψη του σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις της (σ. 149 κ.έ.).

Στὴν κοινωνικὴ ζωὴ ἐπίσης ἔχει τὴν πηγὴν τοῦ αὐτοῦ ποὺ λέμε μυστικὴ ἔποπτεία. Στὴ συνεργασία μὲ τοὺς ὁμοίους του, στὸ συντροφικὸ κυνήγι, στὸν πόλεμο, στὶς συναθροίσεις, στὶς γιορτές, στὶς τελετές, ὁ ἀνθρώπος νιώθει νὰ πληθαίνει ἡ δύναμή του, νὰ τὸν γεμίζει κάποια ἀξιοσύνη, ποὺ τὸν ζωντανεύει καὶ τοῦ δίνει θάρρος. Ἡ κατάσταση αὐτὴ εἶναι ἀποτελεσματικὸν ὁμαδικῆς ζωῆς, ἕνα φαινόμενο τῆς ὁμαδικῆς ψυχολογίας. Ὁ πρωτόγονος ὅμως, ποὺ δὲν ἔχει ἰδέα ἀπ' αὐτὰ, πιστεύει πὼς τὸ ξεσίκωμα καὶ τὸ δυνάμωμα εἶναι συνέπεια μιᾶς ἐνέργειας μυστικῆς, ἀπρόσωπης, ἀνώτερης, ποὺ ξεπερνᾷ τὴ φυσικὴ τάξη. Γι' αὐτὸ τὴ νιώθει σὰν ὑπερβατικὴ, δηλαδή σὰν κάτι ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, καὶ ἐνδοουτομικὴ μαζί, γιὰ τὴ νιώθει καὶ μέσα του. Τὸ μανὰ λοιπόν, ἡ τοτεμικὴ ἀρχή, εἶναι ἡ ομάδα, ἡ φυλὴ ἢ ἴδια, ποὺ πῆρε ὑπόστασιν καὶ προσωσιάζεται σὰν ἀντικείμενον αἰσθητὸ μὲ τὴ μορφὴ κανονοῦ ζώου ἢ φυτοῦ καὶ ποὺ δένεται στενά μ' ἕνα ἔξωτερικὸ σημάδι, μ' ἕνα ἔμβλημα. Τὸ ἔμβλημα ἀσφαλίζει τὴ συνέχεια τῶν ἀναμνήσεων, ἐξηγεῖ τὴν κοινὴ συνοχὴ, φανεώνει γιὰ κάθε άτομο τὴν πραγματικὴ παρουσίαν τῆς κοινωνίας. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος εἶναι τὸ πρότυπο καὶ ὁ σπόρος καὶ κάθετι ποὺ ἡ κοινωνία τὸ παίρνει γιὰ ἱερὸ καὶ τὸ προσκυνεῖ μὲ τὸν καιρὸ σὰ θεότητα.

Ἡ θεωρία ἔχει ἕνα ἀνιμιστικὸ νὰ πούμε καὶ ἐξελικτικὸ συμπλήρωμα. Ἀφοῦ οἱ παραστάσεις ψυχῆ, πνεῦμα, θεὸς δὲν εἶναι πρωταρχικῆς, πῶς ἀ σχηματίστηκαν; Ἡ παράστασις τῆς ψυχῆς ἐξηγείται μὲ τὴ θεωρίαν τῆς ξυνασάρκωσης. Ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ τοτεμικὴ ἀρχὴ ποὺ ἔγινε ἀτομο, εἶναι ἡ individualisation, ὅπως λέγει, τῆς τοτεμικῆς ἀρχῆς. Σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα στάδια δηλαδή τῆς φυλετικῆς ζωῆς τὸ μανὰ ἀρχικῶς νὰ προσωποποιεῖται καὶ ἡ φυλὴ πιστεύει πὼς κρατᾷ τὴν ἀρχὴν της ἀπὸ ἰδρυτῆς πρόγονου, ἀπὸ ζῶα ἢ ἀπὸ ὄντα ἀνάμιχτα, ὑβριδικὰ (hybrides), ποὺ ζῆσαν στανά χρόνια τοῦ μύθου καὶ ποὺ συγκέντρωναν στὸν ἑαυτὸν τοὺς ὅλη τὴν τοτεμικὴν δύναμιν. Ὑστερα ἀπὸ τὸ θάνατόν τοὺς οἱ πρόγονοι ἔγιναν πνεύματα, ποὺ ὅμως ζητοῦν νὰ ἐνσαρκωθοῦν πάλιν καὶ ἐνσαρκώνονται σὲ διάφορα ἄτομα. Ἡ παράστασις λοιπὸν τῆς ψυχῆς δὲν ἔχει ἀρχικὰ σχέση μὲ ἀνάγκης ἠθικῆς, μὲ τὴν παράστασιν ἀμοιβῆς ἢ τιμωρίας ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο. Τέτοιαι παραστάσεις γεννήθηκαν ἀργότερα.

Ἐπίσης οἱ παραστάσεις γιὰ πνεύματα καὶ θεοὺς, χωρὶς νὰ εἶναι οὐσιαστικὸν γνώριμον τῆς θρησκείας, προβάλλουν πολὺ νωρὶς. Οἱ ψυχῆς τῶν πρόγονων, ποὺ ἐνσαρκώνονται περιοδικὰ, εἶναι πιά πνεύματα. Ἡ πιά πέρα διαμόρφωσις προχωρεῖ παράλληλα μὲ τὴν ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας. Οἱ μεταμορφώσεις τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν γίνονται παράλληλα μὲ τὶς κοινωνικῆς, σχεδιάζονται πάνω στοὺς διαδοχικοὺς τύπους τῆς κοινωνικῆς ὑψῆς. Τὸ ἀπλόωμα, ἡ διαφοροποίησις, ὅσο καὶ ἡ συγκέντρωσις τῶν κοινωνικῶν ομάδων προκαλοῦν ἀνάλογα φαινόμενα στὴν παράστασιν τῶν φυσικῶν δυνάμεων. «Σ' ὅλα τὰ στάδια τῆς ἀνάπτυξῆς τῆς ἡ κοινωνία μένει ἡ πηγὴ, ἀπ' ὅπου ἀναβλίζουν αὐθόρμητα τὰ δόγματα καὶ ἡ πίστις» (Hubert, Sociologie σ. 100).

Ὅταν οἱ φυλεῖς μπαίνουν σὲ κοινωνικῆς σχέσεις, ὅταν ἡ καθεμιά παίρνει συνείδησιν τοῦ ἑαυτοῦ της, τὸ αἶσθημα αὐτὸ ἐνσαρκώνεται πολὺ φυσικὰ σὲ μιὰ προσωπικότητα, ποὺ γίνεται σύμβολόν της. Ἐτοι γεννήθηκαν οἱ φυλετικῆς θρησκείαι, οἱ λατρεῖαι στοὺς ἐπώνυμους τῶν φυλῶν

ήρωες κι αυτοί έγιναν με τὸν καιρὸ ἀληθινοὶ θεοί. Οἱ θεοὶ μᾶς φυλῆς πέρασαν σὲ ἄλλες, έγιναν νὰ ποῦμε, «διεθνείς» ὄχι μὲ τὴν ἐπιβολὴ τὴν ὕλική παρα μὲ τὴν ἐπικοινωνία καὶ ξεχωριστὰ μὲ τὴ συμμετοχὴ στὶς τελετὲς τῆς μύησης.

Τὴν ἐξέλιξη λοιπὸν κάθε θρησκείας πρέπει νὰ τὴ ζητήσουμε στὴν ἐσωτερικὴ σύσταση τῆς κοινωνίας. Ἡ Année Sociologique, τὸ περιοδικὸ τῆς κοινωνιολογικῆς σχολῆς, ξεχωρίζει τοὺς ἀκόλουθους τύπους τῆς θρησκείας: πρωτόγονο τοτεμικὸ σύστημα, προχωρημένα τοτεμικὰ συστήματα, φυλετικὲς θρησκείες, ἐθνικὲς θρησκείες, οἰκουμενικὲς θρησκείες.

Γιὰ νὰ τὸ πῶ σύντομα καὶ σχηματικά, ἡ γαλλικὴ κοινωνιολογικὴ σχολὴ ὑποστήριξε τὴν τοτεμικὴ ἀρχὴ τῆς θρησκείας. Ἡ παράσταση τοῦ θεοῦ κατὰ τὸν Durkheim καὶ τοὺς μαθητὲς του δὲν εἶναι πρωταρχικὴ παρὰ γεννήθηκε σιγά σιγά ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ θείου, τοῦ ἱεροῦ, κι ἐπειδὴ αὐτὴ δὲν εἶναι ἄλλο τίποτε παρὰ ἡ παράσταση τῆς κοινωνίας, ὁ θεὸς εἶναι προσωποποίηση τῆς ὁμαδικῆς ἐξουσίας, τῆς κοινωνίας.

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἔχει μερικὲς συνέπειες, πὺ τὴν ἔκαναν συμπαθητικὴ στοὺς συντηρητικοὺς, τῆς ἔδωκαν δημοτικότητα καὶ κύρος. Ὁ ἴδιος ὁ Bergson πλησιάζει τὶς ἀπόψεις αὐτὲς στὸ τελευταῖο του βιβλίον γιὰ τὶς Δυὸ πηγὲς τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἠθικῆς. Τὸ συμπέρασμα εἶναι, πὺς ἡ θρησκεία βασίζεται στὴ συγκίνηση τοῦ ἱεροῦ, πὺς εἶναι ἀπὸ τὶς πρωταρχικότερες ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου, στήριγμα τῆς κοινωνικῆς εὐταξίας, σωστότερα λατρεία τῆς εὐταξίας αὐτῆς, κι ἔχει σημαντικότερη θέση στὴν πνευματικὴ ζωὴ. Ἡ θρησκεία ἦταν καὶ μένει ἡ ἔκφραση τῆς πνευματικῆς κοινότητος πὺ μέσα στὴν ὁμάδα ἐνώνει τὰ ἄτομα, τὸν ἀνθρώπο μὲ τὸν ἀνθρώπο (προβ. στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο: Κατευθύνσεις τῆς Κοινωνιολογίας καθὼς καὶ Βιβλιογραφία).

Ἡ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΛΗΨΗ

Ὅλες οἱ θεωρίες πὺ γνωρίσαμε γιὰ τὴν προέλευση τῆς θρησκείας, ὅσο κι ἂν θέλουν νὰ εἶναι ἀντικειμενικὲς, νὰ στηριχτοῦν δηλαδὴ πάνω στὰ πράματα καὶ νὰ δώσουν λογικὲς ἐρμηνεῖες, ἔχουν στὸ βάθος τὴ φιλοσοφία καὶ τὴ μεταφυσικὴ τους. Εἶναι καθορισμένες ἀπὸ τὰ διανοητικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς καὶ ἀπὸ τὴ συνειδησιακὴ κατάσταση τῶν ἀνθρώπων πὺ τὶς μόρφωσαν. Στὶς τελευταῖες λ.χ. βλέπουμε καθαρὰ τὴ στενὴ ἐσωτερικὴ συνάρτηση μὲ ὀρισμένες τάσεις πὺ παρατηρήσαμε στὴ φιλοσοφία τοῦ καιροῦ μᾶς. Ἡ θεωρία γιὰ τὴν ἀκαθόριστη, τὴ διάχυτη στὴ φύση δύναμη κι ἡ ἐρμηνεία μὲ τὴ μαγεία ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὶς ἰντουϊσιονιστικὲς δοξασίες, μὲ τὴν ὑπερτίμηση τοῦ συναισθηματικοῦ, ὅπως ὁ ἀνιμισμὸς εἶχε τὴ συνάρτησή του μὲ τὴ μηχανιστικὴ κοσμοερμηνεία.

Ἀπαιτητικότερη ἡ οἰκονομικὴ εἶτε ὕλιστικὴ ἄποψη ἔχει τὴν ἀξίωση νὰ δώσει καὶ στὸ ἔδαφος αὐτὸ ἀποφασιστικὲς λύσεις καὶ

μαζί να τοποθετήσει τις φιλοσοφικές δοξασίες όσο και τις επιστημονικές θεωρίες για τη θρησκεία και να εξηγήσει τους λόγους που τις γέννησαν. Ξεκινάει από τη γενική αρχή του διαλεκτικού υλισμού, πώς ήθη, έθιμα, θεσμοί, δίκαιο, τέχνη, φιλοσοφικές δοξασίες και θρησκευτικές παραστάσεις, ολόκληρος ο πνευματικός κόσμος, είναι το έποικοδόμημα του υλικού, της οικονομικής και ταξικής συναρμογής της κοινωνίας, των παραγωγικών σχέσεων.

Η πίστη σε άορατες δυνάμεις και ψυχή είτε πνεύματα, σύμφωνα με τις δοξασίες αυτές, δεν αντέχει στον πιο απλό λογικό έλεγχο. Η έννοια του θεού, που όλα τα έβγαλε από τον εαυτό του, χωρίς ο ίδιος να είναι από την ουσία εκείνου που έβγαλε, και που στέκεται έξω από το δημιουργήμα του, είναι ασυμβίβαστη με όσα βλέπουμε στον κόσμο, ενώ η έννοια μιας αρχής που η ίδια δεν έχει αρχή, ή έννοια του άναρχου θεού ή της αιτίας του εαυτού της, είναι ασυγχώρητο λογικό σφάλμα. Το ίδιο πνεύματα, που μπορούν να υπάρχουν χωρίς υλικό υπόστρωμα, ή όντα άυλα, που μπορούν να ενεργήσουν πάνω στην ύλη, είναι κάτι άτοπο και προκλητικό για τη διάνοια. Έτσι μένει να εξηγηθεί η προέλευση της έννοιας, να βρεθεί όχι πώς ο θεός έπλασε τον κόσμο παρά πώς ο άνθρωπος έπλασε τους θεούς. Για το διαλεκτικό υλισμό πνεύματα, δαίμονες, θεοί, ολόκληρο το σκαρί της θρησκείας είναι ή φανταστική μεταγραφή της εικόνας που παρουσιάζει κάθε τόσο ή ανθρώπινη κοινωνία, δηλαδή ή οργανωμένη εργασία που έχει σκοπό να υπηρετήσει τη διατήρηση της ομαδικής ζωής. Η πολυτιμότερη γνώση για τον άνθρωπο, ή πρώτη, ή μοναδική μπορεί να πει κανείς, είναι αυτή που υπηρετεί τη ζήση του και σύμφωνα με αυτή και κατά προέκτασή της δημιουργήθηκαν οι άλλες γνώσεις, οι αντιλήψεις για τον κόσμο, για τη ζωή κλπ. Τέτοιες γνώσεις είναι φυσικό να τριφυρίζονται από συναισθηματισμό κι από τη συγκίνηση του ιerosού.

Ο άνθρωπος όμως από μιας αρχής δε δούλεψε μόνος. Η ζωή κι ή εργασία του ήταν αχώριστα δεμένες με τη ζωή και την εργασία της ομάδας. Οι ωφέλιμες γνώσεις με φορέα το σύνολο, ή εργασία μ' άλλους λόγους οργανωμένη ομαδικά, επιβλήθηκε στον άνθρωπο, χρησίμεψε για κίνημα της θρησκείας και της έδωσε το πρότυπο. Η θρησκεία λοιπόν είναι προσωποποίηση της οργανωμένης εργασίας κι ολοκλήρωση των ωφέλιμων γνώσεων που άποταμίεψε μία κοινωνία.

Γενικά κι σχηματικά ή θεωρία υποστηρίζει πώς ή θρησκεία είναι ο παλαιότερος τύπος κοσμοερμηνείας, που δημιουργήθηκε από την ανάγκη του ανθρώπου για συνολικές λύσεις και φομαρίστηκε πάνω στον παραγωγικό τύπο, που είχε ή κοινωνία σε παλαιότερα χρόνια, δηλαδή στην εποχή της αγροτικής οικονομίας, τον καιρό δηλαδή που ήταν άσπληρα χωρισμένη σε τάξεις κι είχε άφεντικά και σκλάβους.

Οι πρωτογονότερες θρησκείες καθρεφτίζουν την πρωτογονότερη κοινωνική διάταξη κι ή άλλαγή κι ή διαφοροποίησή τους ακολουθεί την άλλαγή και διαφοροποίηση της κοινωνίας. Από τους άκαθόριστους δαίμονες και τους μικρούς φυλετικούς θεούς ως τους πανίσχυρους μοναρχικούς θεούς κι από την άπλούστερη

ὡς τὴν πολυσύνθετη θρησκεία τῶν προχωρημένων λαῶν τραβάει μιὰ ἴσια ἐξελικτική γραμμὴ ποὺ πηγαίνει παράλληλα μὲ τὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη, μὲ τὴν ἐξέλιξη δηλαδὴ τῶν παραγωγικῶν μέσων καὶ τὴν ἀνάλογη ἀλλαγὴ καὶ διαφοροποίηση στὴν κοινωνικὴ σύνθεση. Ὅσο οἱ φυλὲς ζοῦν χωριστὰ κι ἔχουν ξεχωριστοὺς ἀρχηγούς γενάρχες ἢ πατριάρχες, ἔχουν ἐπίσης ἰδιαιτέρους θεοὺς, τὴν ξεχωριστὴ τους λατρεία. Ὅταν μιὰ ἀπ' αὐτὲς ἐπιβληθεῖ σὲ μιὰν ἄλλη ἢ σὲ μερικὲς ἄλλες, κι οἱ θεοὶ τῆς ἐπιβάλλονται σ' αὐτές. Ὅταν πάλι ὅλες μαζί ἐνωθοῦν σ' ἓνα σύνολο, σ' ἓνα ἔθνος, οἱ θεοὶ τῆς φυλῆς ποὺ κυριάρχησε γίνονται ἐθνικοὶ θεοί. Ἰσχυροὶ μονάρχες ἐπιβάλλουν στοὺς ὑποταγμένους τὸ θεό τους. Τὸ πάνθεο τῶν λαῶν φικιάχνεται κατ' εἰκόνα κι ὁμοίωση αὐτῶν ποὺ γίνονται ἐδῶ κάτω. Τὸ βασίλειο τῶν οὐρανῶν ἀντιγράφει τὸ γήινο βασίλειο. Οἱ ἀπολυταρχικὲς μοναρχίαι ἔχουν μοναρχικὸ καθεστῶς στὸν οὐρανό τους, ἐνῶ τὸ ἀθηναϊκὸ ἢ τὸ ἀγγλικὸ πάνθεο εἶναι περισσότερο δημοκρατικὸ ἢ κοινοβουλευτικὸ. Σ' ὅλες τῆς μορφές, ὑποστηρίζοντας τὴν ἐξάρτηση ὄλων ἀπὸ τὸ θεὸ καὶ διδάσκοντας τὴν πίστη στὴ μετὰ θάνατο ζωὴ, ἡ θρησκεία ἀπομακρύνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ γνώση τῶν νόμων τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ τῆς κοινωνίας.

Κατὰ τὴν ὕλιστικὴ θεωρία στὸ σύστημα αὐτὸ βρίσκουν τὴ φυσικὴ τους καὶ ἀβίαστη ἐρμηνεῖα ὅλα τὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα, τόσο οἱ θεσμοὶ ὅσο καὶ τὸ ψυχικὸ μέρος, ἡ θρησκευτικὴ δηλαδὴ συγκίνηση, ἡ θρησκευτικὴ ἰσχύς καὶ οἱ διαφορῆς τῆς ἐκδηλώσεις, ἡ προφητικὴ, ἡ μυστικὴ, ἡ πανθεϊστικὴ θρησκευτικὴ ἰσχύς. Τὸ ἴδιο δὲν ἔχουν κανένα μυστήριον γιὰ τὴν ὕλιστικὴ ἀντίληψη καὶ ἡ ἔννοια τῆς παρουσίας, ἡ οὐσία τοῦ ἱεροῦ, τὸ συναισθηματικὸ καὶ ἱερασιοναλιστικὸ στοιχεῖο, προσευχὴ, τελετές, σύμβολα, ὀργάνωση, κληρὸς, ἱεραρχία κλπ., ὅπως καὶ οἱ φιλοσοφικὲς δοξασιεὶς καὶ ὁ δογματικὸς πυρήνας ποὺ εἶχε μοιραῖα κάθε ἐρμηνεῖα τῆς θρησκείας ἀπὸ τὸν Κοιτία καὶ τὸν Εὐήμερο ὡς τὸν Durkheim καὶ τὸν Bergson, τὸ Heidegger ἢ τὸ Sartre.

VI. Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ : ΦΥΣΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η ΦΥΣΗ Ἡ ἐξήγηση τῆς κοσμικῆς λειτουργίας με ὑπόθεση τὸ θεὸ ἦταν ἡ προχειρότερη γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ πρόβαλε σὲ πολὺ παλιὰ χρόνια. Μὰ ἡ παράσταση τοῦ κόσμου, πὸν τὸν κυβερνάει ἓνας ἀνώτερος ἄρχοντας, σηκώνει εὐκόλα μιὰ παραλλαγή. Ὁ θεὸς κι ἂν ἐπλασε τὸν κόσμο κι ἂν ἐνεργεῖ πάνω του, μένει κρυμμένος κι ἀθώρητος, ἐνῶ ἔμπρός μας ἀπλώνεται ἡ πλατιά πραγματικότητα με τὶς ποικιλίες της, με τὴν κίνηση καὶ τὶς ἀλλαγές της. Ἦταν λοιπὸν εὐκόλο στὸν ἄνθρωπο νὰ τὴν ξεκολλήσει ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ καὶ νὰ τὴ σκεφεῖ χωριστά, σὰν κάτι ἰδιαίτερο, πὸν ἔχει μέσα του τὶς λειτουργικὲς δυνάμεις. Ἔτσι γεννήθηκε ἡ ἔννοια φύση, πὸν ὅμως χρειάστηκε αἰῶνες γιὰ νὰ ξεκαθαριστεῖ. Ψυχολογικὴ στὴν ἀρχικὴ της προέλευση πῆρε τὰ σταθερά της γνωρίσματα ἀπὸ τὶς ἀναλογίες με τὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Ἡ φύση σὰν ἓνα σύνολο πὸν ἔχει τοὺς ἐσωτερικοὺς του νόμους, πὸν γεννιέται καὶ λειτουργεῖ μόνο του, φεομαρίστηκε πάνω στὸ νέο τύπο τῆς πολιτείας, στὸ δημοκρατικὸ, κι ἡ παράστασή της ἔγινε συνειδητὴ πρώτη φορὰ στὶς ἰωνικὲς δημοκρατίες. Οἱ ἴωνες φυσικοὶ φαντάστηκαν τὸν κόσμο σὰν κάτι πὸν φύτρωσε ἀπὸ μιὰν ἀρχικὴ οὐσία, ἀπὸ τὸ νερό, τὸν ἀέρα, τὴ φωτιὰ κλπ. Τὸ ἴδιο καὶ στὰ νέα χρόνια ἡ ἔννοια φύση ἔρχεται σὲ ζωηρότερη συνείδηση καὶ παίρνει πλουσιότερο περιεχόμενο ὅσο προχωροῦν οἱ δημοκρατικὲς ἰδέες κι εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀγαπητὴ στὴν ἑπαναστατικὴ Γαλλία. Ἡ ἀρχὴ της λοιπὸν εἶναι δημοκρατικὴ. Ὡς τὸ τέλος ὅμως μένει κάπως ἀκαθόριστη καὶ πρόχειρη γιὰ δογματικὰ παραγεμίσματα, ὅπως ὅλες οἱ παρόμοιες κατασκευές.

Φύση ἀρχικὰ σημαίνει κάτι πὸν ὑπάρχει, ζεῖ καὶ μεγαλώνει μόνο του, ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, ἀπὸ ἐσωτερικὴ αἰτία καὶ κατὰ τὴ γνωστὴ ἀνθρωπομορφικὴ τάση εἶναι ἡ δύναμη, ἡ αἰτία εἴτε ἡ ἀρχὴ πὸν βρίσκεται μέσα στὰ πράματα, πὸν τὰ κάνει νὰ ὑπάρχουν, νὰ ἀυξάνουν καὶ νὰ παίρνουν ὀρισμένη μορφή.

Ἀντικίζοντας ἔπειτα τὴ συνολικὴ πραγματικότητα σὰν κάτι ἐνιαῖο, φύση εἶπαν τὰ πράματα, πὸν παρουσιάζουν μιὰ τάξη, πὸν πραγματοποιοῦν ἓναν τύπο ἢ πὸν γεννιοῦνται σύμφωνα με νόμους, εἴτε τὴ ζωντανὴ δύναμη πὸν κατοικεῖ μέσα στὴ συνολικὴ πραγματικότητα, τὴν ἀρχὴ πὸν δημιουργεῖ τὴν τάξη καὶ τὴν κανονικότητα στὸν κόσμο, τὴν «τοῦ παντὸς φύσιν» ὅπως λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, τὴ *regum natura* ὅπως ἔγραψε ὁ Λουκρήτιος.